

Міністерство освіти і науки України
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
факультет історії та міжнародних відносин
кафедра Античності, Середньовіччя та історії України домодерної доби

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

з вибіркової навчальної дисципліни
«Людина доби Античності: повсякдення та ментальність»

для здобувачів вищої освіти галузі знань 01 Освіта / Педагогіка
освітнього ступеня «бакалавр», спеціальності 014 Середня освіта
предметної спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія)
освітньої програми «Історія»

Ужгород – 2023

Методичні вказівки та завдання для самостійної роботи студентів з вибіркової навчальної дисципліни «Людина доби Античності: повсякдення та ментальність» для здобувачів вищої освіти галузі знань 01 Освіта / Педагогіка, освітнього ступеня «бакалавр», спеціальності 014 Середня освіта, предметної спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія), освітньої програми «Історія».

Укладач: Алешкевич Я.А. – доцент, кандидат історичних наук.

Розглянуто та затверджено на засіданні кафедри Античності, Середньовіччя та історії України домодерної доби,
протокол № 3 від 12 жовтня 2023 р.

Схвалено науково-методичною комісією факультету історії та міжнародних відносин,
протокол № 2 від 13 жовтня 2023 р.

Затверджено рішенням Вченою ради факультету історії та міжнародних відносин,
протокол № 8 від 27 жовтня 2023 р.

Методичні вказівки:

Самостійна робота студента є вагомим засобом засвоєння навчального матеріалу у вільний від аудиторних занять час. Самостійна робота студента включає: опрацювання навчального матеріалу, виконання індивідуальних завдань, науково-дослідну роботу. Навчальний час, відведений на самостійну роботу студента денної форми навчання, регламентується навчальним планом і повинен складати від 1/3 до 2/3 від загального обсягу навчального часу, відведеного на вивчення конкретної дисципліни. Зміст самостійної роботи студента над конкретною дисципліною визначається робочою навчальною програмою, методичними матеріалами, завданнями та вказівками науково-педагогічного працівника.

Самостійна робота студента забезпечується системою засобів, передбачених робочою навчальною програмою дисципліни: підручниками, навчальними та методичними посібниками, конспектами лекцій, збірниками завдань, комплектами індивідуальних семестрових завдань, практикумами, методичними рекомендаціями з організації самостійної роботи та виконання окремих завдань, електронними та іншими навчально-методичними матеріалами. Методичні матеріали для самостійної роботи студентів повинні передбачати можливість проведення самоконтролю з боку студента.

Для самостійної роботи студенту також рекомендується відповідна наукова та професійна монографічна і періодична література. Самостійна робота студента з вивчення навчального матеріалу з конкретної дисципліни може проходити в науковій бібліотеці університету, навчальних кабінетах, комп'ютерних класах, лабораторіях, гуртожитках, а також в домашніх умовах. Для забезпечення належних умов роботи студентів, у разі необхідності, ця робота здійснюється за попередньо складеним на факультеті графіком, що гарантує можливість індивідуального доступу студента до необхідних дидактичних і технічних засобів загального користування. Графік доводиться до відома студентів на початку навчального семестру.

При організації самостійної роботи студентів з використанням складного обладнання, установок, інформаційних систем (комп'ютерних баз даних, систем автоматизованого проектування, автоматизованих навчальних систем тощо) забезпечується можливість одержання необхідної консультації або допомоги з боку спеціалістів кафедри.

Навчальний матеріал дисципліни, передбачений для засвоєння студентом у процесі самостійної роботи, виноситься на підсумковий контроль разом з навчальним матеріалом, що вивчався при проведенні аудиторних навчальних занять. У відповідності до робочої навчальної програми курсу «Людина доби Античності: повсякдення та ментальність» завданням самостійної роботи студентів є опрацювання матеріалу запропонованих тем та відповідь на запитання тестових завдань. Підсумкова кількість балів, набрана студентами за виконання завдань з самостійної роботи, є однією з складових успішності студентів і при виставленні підсумкової кількості балів додається до результатів, одержаних за виконання інших видів навчальної роботи (практичних завдань та модульного контрольного зрізу).

2. Перелік тем та критерії оцінювання якості відповідей студентів:

№ модуля	Назва теми	Кількість балів	Орієнтовний термін опитування	Форма опитування
Модуль 1.	Музика та музичне мистецтво доби Античності	0 - 20	жовтень	тестування
Модуль 2.	Медицина доби Античності	0 - 20	грудень	тестування

За кожний модуль якість роботи студентів з самостійної роботи оцінюється в діапазоні від 0 до 20 балів.

Сума підсумкових балів	Рівень виконання завдання
0	завдання не виконано
01 - 05	обсяг виконаного завдання складає 01% - 30%
06 - 10	обсяг виконаного завдання складає 31% - 50%
11 - 20	обсяг виконаного завдання складає 51% - 100%

Завдання самостійної роботи:

Модуль 1.

Музика та музичне мистецтво доби Античності

Загальні положення.

Музична культура часів Античності являє собою яскравий приклад взаємодії та діалогу культур. Оцінюючи значення античної музики Р.І. Грубер зазначав, що антична музична культура «слідувала за музичною культурою стародавнього Єгипту, Вавилонії та інших давньосхідних цивілізацій, розвиваючи та збагачуючи створені у країнах стародавнього Сходу музично-поетичні досягнення». Дослідник також відзначав власні досягнення античної музики, яка поєднувалася з епосом, хоромою лірикою, трагедією, драмою, комедією, розробила власні вчення про музичну гармонію, музично-естетичні міркування. Окрім цього антична музика вплинула на культури ранньосередньовічної Європи та Русі, Вірменії, Грузії, країн мусульманського світу. Музика часів античності заклала основи європейського музичного театру, оскільки опера виникла як спроби відновити давньогрецьку трагедію. В межах античного музичного театру виникла спеціалізація автора музики і виконавця, виокремилася фігура композитора – поки що віддалені передумови формування сучасної концепції авторства. В добу Античності вперше виник сольний вокальний та інструментарний варіант виконання, виникло музичне мислення (до якого західноєвропейська музика повернеться лише в часи бароко). До цього часу музиканти користуються багатьма термінами, які ведуть своє походження від грецької теорії музики: «музика», «мелодія», «ритм», «гармонія», «гама», «октава», «хор», «оркестр», «рапсодія», «симфонія».

Слово «музика» в перекладі з грецької (μουσική) означає «мистецтво муз» - богинь-покровительок різних видів мистецтв та наук (Уранія - покровителька астрономії, Кліо – історії, Калліопа – епічної поезії, Ерато – любовної поезії, Евтерпа – ліричної поезії (музики), Полігімнія – священних гімнів, Мельпомена – трагедії, Талія – комедії, Терпсихора – танцю). Очоловав цю групу муз бог Аполлон – покровитель знань, наук, мистецтв. В давньогрецькому та давньоримському варіантах музика не існувала як самостійне мистецтво, скоріше вона була складовою частиною трилогії: поезія – музика – театр.

Стародавня Греція

Уявлення про музику та музичне мистецтво. Музика стародавньої Греції збереглася у нечисельних фрагментах, які являють собою надписи, вирізьблені на колонах та стінах гробниць: нотний запис музики до пісні із драми «Орест» Евріпіда; два гімни Аполлону (138 і 128 рр. до н. е.); похоронна й лірична пісні; 12 рядків пеана; 4 рядка музики на самогубство Аянта і деякі інші. Для фіксації музики використовували літери грецької та фінікійської абетки, причому існували різні позначення нот для вокальної та інструментальної партій. Окрім цього, на античних вазах зображено цілий ряд музичних інструментів та в літературних творах (філософські трактати Платона, Аристотеля та ін.) міститься так звана теорія музичного мистецтва. Чимало відомостей можна отримати шляхом вивчення міфології.

Так, до нашого часу дійшли оповідання про співака та музиканта Орфея, який своїм мистецтвом підкорював не лише людей, а й богів та природу. За переказом, Орфей відправився в пекло, щоб врятувати загиблу від укусу гадюки дружину — німфу Еврідіку. Гра на флейті дозволила йому зачарувати Харона, що погодився перевести Орфея через Стікс, проте порушивши

заборону не дивитись на дружину до повернення додому, Орфей назавжди втратив Еврідіку і згодом загинув сам.

Найдавніші джерела про грецьку музику відносяться до III-II тис. до н.е. Це зображення з Криту найдавніших струнних інструментів, сцен гри на лірі й авлосі, статуетки арфістів і флейтистів з Кікладських островів. В поемах Гомера, що відбили побут мікенського суспільства кінця II-го тис. до н. е., говориться про виконання музики «аедами» і «рапсодами» - співаками-професіоналами, яких утримувала громада або царі. Вони складали та виконували епічні пісні у супроводі струнних інструментів.

Музику можна було почути під час шлюбних, релігійних та поховальних церемоній, під час бенкетів та театральних вистав, під час війни. Хорова і сольна лірика, трагедія і комедія, інструментальна музика - всі ці види мистецтва включалися в Піфійські ігри (названі на честь Аполлона, який переміг дракона Піфона), на яких, поряд з атлетами, виступали поети, співаки, музиканти. Переможців нагороджували лавровими вінками.

В давні часи співаки та музиканти не мали професійної освіти, їх мистецтво являло собою суцільну імпровізацію. Створення першої музичної школи, засновником якої був поет Архілох, відноситься до 650 р. до н.е. В основі музикальної системи греків перебував «тетрахорд» (дослівно «чотири струни») – поєднання звуків від низьких до високих. В залежності від різних комбінацій звуків можна було отримати мелодійний ритм, який відображав різний емоційний стан. Цікаво, що греки розглядали ритм як чоловічий початок, а мелодію – як жіночий. Збереглося оповідання про філософа Піфагора (VI ст. до н.е.), який музикою вгомонив хлопця, що намагався підпалити будинок, в якому сховалася його кохана. Згодом Піфагор створив цілу теорему, згідно з якою музика може керувати душею людини, спонукати її до добра чи зла. Музиці також приписували цілющі властивості. Наприклад, музикант з о.Лесбос Аріон (VII - VI ст. до н.е.) та Терпандр зі Спарти (VI ст. до н.е.) рятували музикою тяжкохворих людей.

По мірі розвитку музичного мистецтва з'явилися перші теоретичні праці, наприклад, трактати «Елементарна гармоніка» Аристоксена та «Гармоніка» Птолемея (II ст. до н.е.), «Про мусичне мистецтво» Аристіда Квінтіліана (II ст. н.е.). У VIII ст. до н. е. давньогрецька педагогіка проголосила ідеал «завжди бути кращим і випереджати інших», включивши до змісту шкільної освіти гру на лірі, спів, танці, фізичні вправи тощо. Афінська система у VI ст. до н. е. визначила метою виховання різнобічний гармонійний розвиток особистості, а спартанська запровадила до змісту навчання естетичне виховання через військові пісні й танці. Збереглися свідчення про те, що у Стародавній Греції освіта була невіддільна від музики, і саме тут склалося розуміння освіченої людини як «мусичної». Згідно зі старовинними документами, «мусична» освіта передбачала широке інтелектуальне й естетичне виховання, в основу якого було покладене навчання музики. Натомість з неосвіченою людиною ототожнювалося поняття «ахореоутос» – той, хто не може бути учасником музично-хореографічного дійства «хореї», оскільки не вміє співати, танцювати, грати на музичних інструментах. Є відомості про існування й власне музичного навчання у приватних школах гри на кіфарі. Отже, є підстави стверджувати, що вже у Стародавній Греції склалися передумови для подальшого розподілу музичного навчання на два види, які стали прообразами сучасних інституцій загальної та професійної освіти.

Дослідники античності наводять відомості про розуміння давньогрецькими мислителями ролі музики та музичної освіти в житті особистості та суспільства. Античний мислитель Піфагор (428-348 рр. до н. е.) вважав космос музичним, а все суспільне життя порівнював із музичним ладом і оркестром, в якому кожному виконавцю відведено роль. На основі музичної діяльності (співу, танцям, гри інструментах) філософ побудував учення про евритмію – здатність людини знаходити правильний ритм у всіх проявах життя, думках, вчинках. Вагоме значення мислитель надав музиці у вихованні людини, про що свідчить зміст трактату «Про піфагорське життя» давньогрецького філософа Ямвліха: «Піфагор установив: виховання за допомогою музики певних мелодій і ритмів, звідкіля походить лікування людських натур і пристрастей і відтворюється гармонія душевних здібностей...». Піфагор обґрунтував вплив музики на психологічний стан і «душу» учнів: він відбирав такі мелодії, які «звільняли» людину від гніву, роздратування, нудьги та інших «душевних мук». Провідну роль виховання, в тому числі й музичного, визнавав Платон (427 – 327 рр. до н. е.), який могутність і силу держави безпосередньо пов'язував із музикою, яка в ній звучить. Метою виховання та навчання він проголошував розвиток тіла й душі, засобами чого, за

трактатом «Держава», є: для тіла – гімнастика, для душі музика. Як стверджують фахівці з історії античності, Аристотель (384 – 322 рр. до н. е.) також визнавав роль музики у становленні особистості, вважаючи її ефективним засобом гармонізації людини з суспільним життям. Він обґрунтував концепцію катарсису – «очищення», вивільнення людини від болісних афектів – за допомогою музики певного характеру та музичного ладу.

Інший погляд на акустичну сторону музики представлений у Аристоксена (IV ст. до н.е.), який є автором трактатів «Про елементи гармонії», частково збереженого трактату «Про елементи ритму» і збережених фрагментарно «Про музику», «Про тони», «Про хори». Він розглядав моральний ідеал як відбиття в людському суспільстві космічної краси й космічного порядку. На думку філософа, музика здатна здійснювати свій моральний вплив завдяки тому, що вона сама перейнята цією красою й цим порядком. Якщо сп'яніння приводить у розлад і тіло, і розум, то музика, «завдяки властивому їй порядку й симетрії», робить протилежний вплив і умиряє людину.

Музичні інструменти. Стародавні греки віддавали перевагу струнним музичним інструментам: формінзі, лірі та кіфарі.

Формінга являла собою найдавніший щипковий інструмент із корпусом напівкруглої форми, з бічними планками, з'єднаними вгорі поперечним брусом. В V - IV ст. до н. е. вона була витіснена лірою і кіфарою.

Ліра згідно з міфом була виготовлена Гермесом з панцира черепахи й подарована Аполлону. Вона мала плаский, округлий корпус зі шкіряною мембраною, від 3 до 11 жильних, кишкових, лляних або конопельних струн. Ліра, як носій культу Аполлона протиставлялася духовому авлосу, пов'язаному з культом Діонісія. Мистецтво гри на лірі називалося «ліродія». Стандартна ліра була доволі простою: дерев'яна фігурна рама, на яку вертикально натягнуто чотири струни. Музикант Терпандр додав до 4-х струн ще 3. З часом форма ліри постійно змінювалася як і число струн, наприклад, за часи Олександра Македонського число струн збільшилося до 11-ти. Враховуючи великі розміри ліри, її потрібно було тримати на колінах і прив'язувати до лівої руки чи притискати до лівого стегна. Дуже рідко струн торкалися пальцями. Перевагу віддавали запозиченій від єгиптян гострій паличці – «плектрону», яка виготовлялася зі слонової кістки чи металу.

Кіфара складалася з корпусу - вузької прямолінійної (трапецієподібної) дерев'яної коробки (іноді округлої знизу), 2-х ручок (прикріплених до корпусу в поздовжньому напрямку) і поперечини (яра), що з'єднує ручки. Струни однакової довжини, але різної товщини й натяги прикріплювалися знизу до передньої частини корпусу й зверху до поперечини паралельно площини корпусу й ручок. У першій половині VII ст. до н. е. мала сім струн, пізніше 12-18. Мистецтво гри на кіфарі називалося «кіфародія». Також практикувалася лише гра на кіфарі (без співу) і це називалося «кіфаристикою». На думку греків звуки кіфари сприяли формуванню та проявам естетичних почуттів. Не випадково найбільш талановитим гравцем на кіфарі вважався бог Аполлон. Кіфару довго використовували сліпі співаки («гомери») для музичного супроводу своїх розповідей.

Окрім струнних інструментів греки знали й духові. У відповідності до міфічного трактування походження інструментів флейту винайшла богиня Афіна. Але, після того як вона побачила свої занадто роздуті щоки після гри на флейті, богиня викинула інструмент та наклала прокляття на тих, хто буде грати на ньому. Флейту підібрав сатир Марсій і навчився на ній грати. Міф розповідає, що майстерність Марсія сягнула таких висот, що він викликав на змагання самого Аполлона. Бог, який грав на кіфарі переміг та жорстоко стратив Марсія. З того часу флейта та кіфара (духовий та струнний інструменти) перебували у стані «конфронтації». Кіфара символізувала «божественний початок», а флейта – «земний».

Окрім звичайної флейти греки використовували її багатоствольний аналог (скріплення декількох флейт-трубок від 5 – до 13 різної довжини). Цікаво, що подібну форму мав один з давньокитайських музичних інструментів. В Греції багатоствольну флейту називали флейтою Пана або «сірінга». Міф розповідає про те, що її створив бог Пан (патрон лісів, полів та стад худоби). Пан закохався у лісову німфу Сірінгу, але не отримав взаємності. Більш того, німфа переховувалася від Пана на берегах річки, за що була перетворена у тростину. Пан зрізав тростину та зробив з неї флейту, яку назвав на честь коханої. Для сучасної людини звуки флейти є відносно

простими, але греки вважали, що в них можна почути приховане кохання, тугу та драматизм. Згодом з'явився удосконалений варіант флейти – «авлос» («аулос»), який мав спеціальний язичок, вставлений в отвір. Виконавець тиснув на язичок губами, що продукувало появу різноманітних музичних тембрів. Цей інструмент прийнято вважати прототипом більш пізнього гобоя та кларнета. Інколи виконавець мав змогу одночасно грати на двох інструментах. У вазописі ми можемо побачити зображення музикантів, що грають на авлосах під час бенкетів, весільних та поховальних церемоній. Під час поховань співали сумну пісню – «елегію», яку супроводжував звук флейти. Для посилення тону звуку флейтисти пов'язували на рот спеціальні пов'язки. По-справжньому культовою флейта стала в мілітаристських суспільствах Спарти та Македонії. Спартанські воїни вважали музику гідним вояка мистецтвом і з задоволенням виспівували в походах спеціальні пісні – «ембатерії». У македонському війську флейтисти були у штаті будь-якого великого підрозділу. Флейту важко назвати зброєю війни, але саме під її звуки можна було зберегти стрункість та щільність фаланги.

Розпалити темперамент та почуття мали й ударні інструменти – бубен, кімвали (металеві тарілки), сістр та спеціальний інструмент для танців, схожий на кастаньети. Ударні інструменти доволі часто використовували під час свят на честь Діоніса.

Стародавній Рим

Уявлення про музику та музичне мистецтво. Ранній етап розвитку музичної культури Риму пов'язаний із цивілізацією етрусків. Свідчень про успіхи самих етрусків в плані музики доволі мало, але є повідомлення римських та грецьких істориків наступних епох, є пам'ятки етрусської іконографії (настінні розписи, вази, рельєфи урн та саркофагів) де можна побачити зображення музичних інструментів та сцени із музикантами. Етруски були переконані, що життя продовжувалося після смерті і тому слід періодично «розважати» померлого за допомогою музики та танців, які він полюбляв під час життя.

Також відомо, що давньоримська музика активно розвивалася під впливом давньогрецької. Звичайно, римляни намагалися надати своїй музиці елементів самотності. Римська музична культура поділялася на декілька різновидів: культова музика, військова музика, обрядова, повсякденна, театральна музика. Для кожного з них були вироблені власні жанрові форми, з домінуванням певних видів інструментів чи ансамблів, свої форми синтезу з поезією, танцями, співом, пантомімою.

Римські вчені розробляли науку про музику. Філософ та поет Лукрецій (I ст. до н.е.) цікавився питаннями історії та психології музики; оратор та політик Цицерон (I ст. до н.е.) вивчав та коментував питання музичної естетики, розробляв методику використання музики в процесі підготовки ораторів; архітектор Вітрувій (I ст. до н.е.) описав техніко-акустичні закони будівництва театрів і технологію будівництва водяного органу – «гідравлоса», який вперше був створений в Олександрії Єгипетській у IV ст. до н.е. інженером Ктесибіусом. Інструмент мав від 4 до 18 труб, а тиск повітря, що поступав в труби, підтримувався стовпом води.

До речі про ораторів: вважалося, що вони повинні володіти відмінним музичним слухом. Траплялися випадки, коли під час виступів ораторів лунала мелодія авлоса (виконавець перебував за спиною оратора). Якщо оратор занадто підвищував голос, авлос подавав йому більш низький тон, допомагаючи виправити інтонацію.

В пізньореспубліканський та імперський періоди музичне життя Риму відзначалося строкатістю та розмаїттям. До міста постійно прибували музиканти з Греції, Сирії, Єгипту. Після захоплення Єгипту римляни запозичили водяні органи («гідравлоси»), якими прикрашали палаци та вілли.

В добу ранньої імперії захоплення музикою стало нормою. Музиці вчили дітей. Професія вчителя музики була популярною та шанованою. При дворі великим попитом користувалися публічні концерти грецької класичної музики та виступи віртуозів, наприклад, співака Тігеллія (при дворі Августа), співака-актора Апеллеса (при дворі Калігули), кіфариста Менкрата (при дворі Нерона) і т.д. Окремими музикантам встановлювали пам'ятники. Імператор Нерон прославився влаштуванням так званих «грецьких змагань», де сам виступав у ролі поета, співака та музиканта. Імператор Доміціан започаткував свято (Капітолійські змагання), на якому музиканти змагалися співаючи пісні, граючи на кіфарі чи авлосі. Переможці отримували лавровий вінок.

До професійної підготовки співаків та музикантів ставилися доволі серйозно (щоденні вправи для розвитку дихання та сили голосу, фізичне загартовування, помірний образ життя та дієта). Найкращі вчителі музики вшановувалися пам'ятниками, наприклад, два пам'ятники Марку Аврелію Музійському, який, судячи з надпису, був «першим та чи не єдиним вчителем співу». Під впливом грецьких та східних традицій у Римі відкривали школи співу та танців для хлопчиків і дівчаток, школи для гри на музичних інструментах. При дворі імператора Клавдія навчали гри на кіфарі та співам. Важлива роль відводилася музиці під час навчання дівчат, отже, це частина освітньо-виховного процесу. Окремі римляни перебували в захопленні, коли їх дружини, сестри, доньки могли співати та грати на музичних інструментах. Батькам рекомендувалася обов'язково згадати про музичні навички доньки під час заручень. Наприклад, поет Лукіан, вихваляючи майстерність коханки імператора Луція Вера Коммода стверджував, що «почувши її голос, солов'ї припиняють співати».

Що ж стосується повсякдення, то й тут музиці приділялося доволі багато уваги. Сотні рабів-музикантів та рабів-співаків жили в будинках своїх господарів й задовольняли їх потреби у співах та музиці (під час бенкетів, під час подорожей). Не обходилося без музики й жодний розважальний захід (бої тварин, гладіаторські бої, театральні вистави). В римській театральній культурі існувало декілька традицій (переважно грецького походження), які передбачали використання музики. Наприклад, трагічні та комічні вистави демонструвалися під супровід авлоса. Грецький музичний вплив посилювався після 146 р. до н.е., коли римляни зруйнували Коринф та привезли до столиці величезну кількість полонених грецьких акторів та музикантів. У подальшому грецький вплив був витіснений олександрійським, який передбачав використання великої кількості музичних інструментів. В Олександрії Єгипетській при Птолемеї Філадельфі був організований чоловічий хор з 600 виконавців, які співали у супроводі 300 кіфаристів з позолоченими кіфарами та вінками – справжній придворний оркестр. Багато забезпечених римлян вважали за доцільне мати власні капелли співаків та ансамблі музикантів – такі колективи постійно поповнювалися талановитими рабами, були ознакою престижу і передавалися у спадок.

За свідченнями філософа Сенеки в Римі під час концертів число музикантів та співаків могло перевищувати число глядачів і тому оркестранти займали місця у глядацькому залі. З II ст. до н.е. у Римі та інших містах почали виникати професійні об'єднання акторів та музикантів – т.зв. гільдії «Діонісійських артистів».

Музика просочилася і в армійське середовище. При легіонах існували великі духові оркестри. Військова музика римлян згадується вже з VI ст. до н.е. Усі події життя, пересування та бою римських легіонів супроводжувалися грою на музичних інструментах (військові сигнали наступу та відступу, музика для маршу, музика для залякування ворога, переможні та тріумфальні композиції).

В добу пізнього Риму музичне мистецтво зазнало колосальних трансформацій. Криза III ст., постійні війни та відсутність стабільності позначилися на змінах музичних смаків. Зникає витонченість та дотримання класичних норм, натомість поширюється захоплення голосною музикою, яку породжувала комбінація духових інструментів. Змінилося й ставлення до музикантів. Відтепер їх праця не користувалася повагою, погано оплачувалася й дорівнювалася до праці фокусників. Музиканти мусили виживати й тому погоджувалися на угоду натовпу порушувати музичну гармонію та ритм. Чоловіки погоджувалися співати жіночими чи дитячими голосами, супроводжуючи спів «зіпсовано» грою на музичних інструментах. Можновладці з висока дивилися на музикантів, прирівнюючи їх майстерність до майстерності кухарів. На думку письменника-скептика Секста Емпірика «музика не спроможна висловлювати а ні думок, а ні настроїв. Вона спроможна відволікти від скорботи та турбот, але у цьому випадку вона не більш ефективна, ніж вино та сон». Про зміну настроїв говорить ще один приклад: до Риму прибули музиканти з Греції, два найкращих флейтисти виступали перед натовпом, якому швидко набридла їх музика. Окремі римляни вимагали припинити грати та закликали їх побитися між собою.

Вершиною пізньоантичної науки про музику став трактат Боеція (480 – 525 pp.) «De institutione musica» («Про становлення музики»), інтерес до якого з новою силою спалахнув в добу Відродження. Автор досліджував функції музики як «математичної дисципліни», концепцію музичного звука, музичні інтервали тощо. Боецій поділяв людей, які займаються музикою, на три групи: тих, хто грав на музичних інструментах; тих, хто створює музику і тих, досліджує музику,

спроможний відчутти її ритм та мелодію. Особисто Боецій віддавав перевагу третій групі. Також Боецій розвинув концепцію про три види музики: світову, людську та інструментальну. Найбільш важливою (на його думку) є саме людська музика, оскільки її «розуміє будь-хто, хто спроможний заглибитися у себе», вона «спроможна поєднати між собою частини душі та тіла», вона «або покращує, або погіршує людській норів».

В перші століття нової ери поступово формується музична традиція християнства. Виникають зачатки «меси», яка на той час являла собою мелодійне співання літургійних текстів. Ці мелодії згодом будуть зібрані та кодифіковані папою Григорієм I (590 – 604 рр.) (т. з. «григоріанський хорал»). Стиль виконання меси різко контрастує зі звичними варіантами музики часів Античності. Домінування одного голосу символізувало єдиного бога та єднання християн. До III ст. усі християнські пісні виконувалися грецькою мовою, а пізніше – латинською. В окремих випадках дозволялося використовувати музичні інструменти: сістру, ліру, цимбали. На процес становлення християнської музики вплинула практика єгипетських монастирів, де псалми співали без будь-якого музичного супроводу. В Єгипті з'явилися такі різновиди співу як почерговий спів двох хорів, соліста та хору.

Музичні інструменти. З давніх часів склалися музично-поетичні жанри, пов'язані із побутом (тріумфальні, весільні, застільні, поминальні пісні) супроводжувалися грою на «тібії» (латинська назва давньогрецького авлоса). Римляни приділяли велике значення ритуальній та культовій музиці. Присутні під час релігійних церемоній музиканти повинні були звуком своїх інструментів заглушати галас та крики під час жертвоприношень. Також вважалося, що звук фрігійського авлоса (тібії) відлякує злих духів. Грою на тібії супроводжували поховальні церемонії. Авлос (тібія) грав й біля смертного одра. Коли людина перебувала на межі життя й смерті, промовляли прислів'я «Час послати за флейтистом». Гра на флейті асоціювалася із людським диханням.

Гравці на тібії мали свою окрему корпорацію (організовану за ініціативою царя Нуми Помпілія), щорічно влаштовували свято в храмі Юпітера Капітолійського, володіли рядом привілей, могли отримати статус громадянина. Етрусські та римські тібії виготовляли з різних матеріалів: зі слонової кістки, з деревини певних порід, зі срібла, з кореня лотосу.

Під час бенкетів у шляхетних будинках та при дворі виконувалися оди Горація, еклоги Вергілія, поеми Овідія. В цьому випадку було обов'язковим використання музичних інструментів – кіфар, лір, тригонів (трикутна арфа). Недаремно поет Горацій називав свої оди «словами, які повинні звучати разом зі струнами».

Музика використовувалася під час сповідання культу цілого ряду богів, які були запозичені зі Сходу. Наприклад, культ богині Кібели (фрігійське божество) поширився у Римі з 204 р. до н.е. Під час урочистих процесій жерці несли статую богині, а музиканти грали на бронзових тарілках, бубнах, тібіях. Вшанування Діоніса супроводжувалося голосним співом, плесканням в долоні, ударами в бубен, використанням «скабілліумів» - кастаньєт, які прикріплялися до ніг, дзвіночками. Не дивлячись на офіційну заборону цього культу у 186 р. до н.е., його прихильників можна було побачити по всій території держави. З 30 р. до н.е. (рік підкорення римлянами Єгипту) по III ст. н.е. римляни сповідували культ єгипетської богині Ізиди. В процесіях використовували гру на єгипетській продольній флейті та на «сістрі» (дуже схожа на тріскачку). Звуки останньої повинні були лякати злих духів. На святі саліїв 12 озброєних воїнів під звуки сурм танцювали й співали, звертаючись до богів Марса, Юпітера, Януса і Мінерви.

В значній мірі більшість римських військових музичних інструментів, були запозичені від етрусків, наприклад «туба» (бронзова або залізна сурма з невеликим раструбом), «літуус» (сурма з циліндричним стволом та вигнутим раструбом, її довжина коливалася від 1 до 6 метрів, на ранніх етапах її виготовляли з рогів тварин, а пізніше - з бронзи. Цей інструмент використовували в урочистих процесіях та на війні), «букцина / буцина» (інструмент, який виготовлялися з рогів тварин. З давніх часів такий тип інструменту напряму пов'язувався із магічною силою відповідної тварини).

Цікаво, що римляни мали звичку поділяти музичні інструменти на «чоловічі» та «жіночі». Наприклад, туба, буцина, літуус та фрігійський авлос (тібія) відносилися до чоловічих, а хорівий авлос – до жіночих інструментів.

Ілюстрації:

Орфей

Формінга

Ліра

Кіфара

Авлос

Сірінга (флейта Пана)

Кімвал

Кімвал та бубен

Етруські музиканти під час процесії

Гра на авлосі (тібі) та лірі

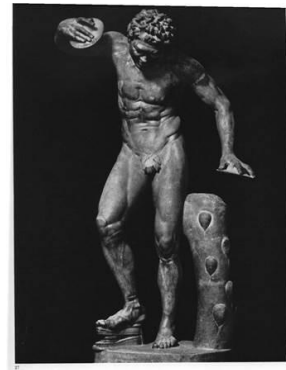
Лігуус

Флейтист

Сповідування культу Ізиди
(на передньому плані – флейта, з права на задньому плані – сістр)

Сатир з тарілками та скабіллумом

Тріумф Діоніса

Легіонери на марші

Римські танцюристки з музичними інструментами

Римська пантоміма

Танцюристи з кастаньстами

Урок музики. Ахілл та кентавр

Водяний орган – «гідравлос»

Давня римлянка грає на кіфарі

Гра на авлосі

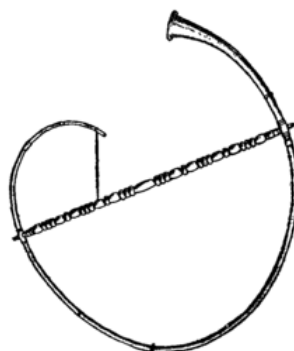
Аполлон і Марсій

Пан навчав Дафніса грі на сірінзі

Зображення виконавця на авлосі (фрагмент вази)

Буцина

Загальні положення.

Етимологія поняття: у перекладі з латинської мови поняття «*medicina*» означає «лікарське мистецтво» або «мистецтво лікування». Слово «медицина» має спільне коріння з латинським дієсловом «*medeor*», що дослівно перекладається як «виліковувати».

Медицина – це система наукових й альтернативних знань та практичних заходів, які застосовуються для ідентифікації, лікування та попередження хвороб. Мета медицини: зберегти та зміцнити здоров'я людини для покращення працездатності та продовження життя.

Характерною рисою античної культури була увага до фізичних вправ, загартовування тіла та особистої гігієни. На чисельних вазах збереглися художні зображення догляду за тілом, а в скульптурних зображеннях відтворено культ здоров'я та краси тіла. Медичні знання доби Античності стали підґрунтям для розвитку медицини східних (передусім, арабського) та західних (європейських) суспільств доби Середньовіччя.

Щодо джерел з вивчення медицини доби Античності, то до них варто віднести твори давньогрецьких та давньоримських лікарів, письменників, філософів. Окремим джерелом інформації можуть слугувати грецькі та латинські епіграми, могильні епітафії тощо. Археологічні розкопки надають відомості про санітарні умови життя греків та римлян, про приміщення, в яких здійснювався лікувальний процес (руїни асклепейонів, військових госпіталів тощо). Археологи також знаходять різноманітні медичні інструменти, зокрема, хірургічні.

Античні уявлення про хвороби та про походження лікарського мистецтва

З давніх часів будь-яке захворювання розглядалося як вплив зовнішніх сил, які дивним чином проникають до тіла людини й викликають хворобливий стан. Такому підходу є своє пояснення: тотальна залежність людини від природи у поєднанні із нерозумінням сутності та законів оточуючого світу. Люди вірили в існування «злих духів», які спроможні проникати у тіло людини й викликати хворобу. Для боротьби із ними активно використовували магичні засоби (закляття, молитви тощо), які фактично являли собою зародки психотерапії. Медицина доби Античності мала у своєму розпорядженні колосальну східну спадщину (в межах давньосхідних суспільств медичні знання були сформовані та поширені набагато раніше, ніж це сталося у античних суспільствах. Наприклад, в стародавньому Єгипті та Месопотамії набула поширення так звана жрецька або храмова медицина. Більш того, письмові пам'ятки Сходу (закони Хаммурапі, закони Ману та ін.) засвідчують, що у східних суспільствах законодавчим шляхом була регламентована діяльність лікарів (визначено розміри гонорару, встановлена ступінь відповідальності за нанесення шкоди хворому). Зауважимо, що у порівнянні зі східною медициною медицина стародавньої Греції не перебувала під потужним релігійним впливом.

Антична медицина була нерозривно пов'язана з міфологічними уявленнями (міфологія як первинна та специфічна форма людського світогляду була невід'ємною частиною життя тогочасних людей. Без знання міфології доволі складно розуміти походження окремих медичних термінів, витоків традиційних засобів лікування. За переконаннями стародавніх греків та римлян медицина та мистецтво лікування – це дарунок бога Аполлона (поруч із музикою та іншими видами мистецтв) та сфера діяльності його сина – бога Асклепія (в давньоримському варіанті – Ескулапа). Інші боги та богині могли залучитися до лікування чи врятувати людину від смерті на власний розсуд, наприклад, богиня Гера могла допомогти жінці під час пологів, Афродіта виступала в ролі рятівника під час хірургічних (пластичних) операцій тощо. Згідно з міфологічними переказами, батьком Асклепія був бог Аполлон, а мамою – німфа Короніда. Будучи вагітною, німфа закохалася у смертного чоловіка Ісхія, за що її наказали вбити (в ролі вбивці виступила сестра Аполлона – Артеміда). Тіло Короніди спалили на вогнищі. Коли здійснювалася кремація над вогнищем пролітав білий ворон, пір'я якого з тих пір назавжди стало чорним. Аполлон (або Гермес) витягнув з черева німфи тіло Асклепія (пряма вказівка на те, що бог був народжений через кесарів розтин - звідси й переклад його імені - «розкритий») і віддав його на виховання кентавру Хірому, який власне й навчив його мистецтву лікувати. Коза Атена

вигодовувала маленького Асклепія своїм молоком. Асклепій виявився дуже здібним учнем і з часом перевершив Хірона. Більш того, Асклепій не тільки особисто займався лікарською справою, але й залучив до цього усю свою родину. Ім'я дружина Асклепія – богині Епіоне, яка походила з острова Кос – перекладалося як «та, що вгамовує біль», їх доньки – Гігієя (богиня здоров'я) та Панакея / Панацея (готувала ліки з рослин), їх сини – Махаон (військовий хірург), Подалірій (лікував від внутрішніх хвороб), Телесфор – (магічне лікування) (до них доволі часто у творах Гомера зверталися поранені вояки). Піком кар'єри Асклепія стало мистецтво воскрешати померлих, викрадаючи їх у Аїда. Від богині Афіни він отримав унікальний «подарунок» – кров Медузи-Горгони (кров з вен лівої сторони вважалася лікувальною, кров з вен правої сторони вважалася згубною для людей) . Бог смерті – Танатос та бог підземного царства – Аїд поскаржилися на Асклепія Зевсу. За переконаннями Зевса зникнення смерті порушить світовий порядок й люди стануть рівними з богами. Своєю блискавкою Зевс вразив Асклепія і перетворив його на сузір'я Змії (Змієносця).

Культ Асклепія остаточно сформувався в Греції у VII ст. до н.е. З Фессалії культ Асклепія поширювався по всій Греції, наприклад, в Афінах він з'явився у V ст. до н.е. Скоріше за все, пробразом міфічного героя був реальний лікар часів Троянської війни – цар Фессалії і керівник лікарської школи Асклепій. Перша згадка про нього та його синів (Махаоні та Подалірії) зустрічаються в «Іліаді».

Античні символи лікарської справи

В різні часи та в культурах різних народів медичні символи відображали сприйняття людиною життя й смерті, здоров'я та хвороби, вказували на методи та засоби лікування.

Тваринні та рослинні символи. В античному мистецтві невід'ємним атрибутом статуй Асклепія та його доньки Гігієї була змія, яка у давні часи вважалася символом мудрості та оновлення сил природи. У грецькій та римській мистецькій традиції Асклепія зображували з посохом, який оповиває змія, а Гігією зображували у вигляді молодої жінки в довгій туніці з діадемою та змією, яку вона тримала в руці та годувала з чаші. За міфологією саме змія наштовхнула Асклепія на воскресіння мертвих. В античному світі змію вважали покровителькою домашнього вогнища. Під час розкопок в Помпеях на стінах домашніх вівтарів було знайдено зображення змій, які охороняли спокій та здоров'я мешканців будинку. Змія зображувалася на аптечках римських військових лікарів. До речі єдиного трактування змії як символу не існувало, одні вбачали в них мудрість та силу природи, а інші – страх перед її невідомими силами (зміїна отрута є одночасно й лікарським засобом, й засобом для вбивства). Якщо провести паралелі зі стародавнім Сходом, то тут ми побачимо протилежну картину: в Єгипті змії та хробаки викликали захворювання, у Вавилоні зубні захворювання напряму пов'язували із тим, що у зуб проникають хробаки, в давньоіндійській епічній літературі священний птах Гаруда «пожирав змії» і т.д. Римський письменник Пліній Старший повідомляв про те, що укуси змії може покласти край людському життю і навіть після смерті тіло людини поглинають хробаки. Отже, змія символізувала одночасно й життя, й смерть.

Менш відомі тварини-символи, пов'язані із лікуванням це сова, півень, ворон, собака, коза. Усі ці тварини в різні часи зображувалися поруч із Асклепієм. Ворону та сову вважали символом мудрості. В добу середньовіччя та Ренесансу образ ворона пов'язували із вживанням лікарських засобів, які виготовляли алхіміки. Собака – символ вірності, який завжди прагне захистити свого господаря від неприємностей. Півень в добу Античності та добу Середньовіччя став символом тому, що саме цього птаха зазвичай приносили в жертву богам лікарської справи. Люди доби Античності були переконані у тому, що його м'ясо зціляє від багатьох хвороб. Вислів «Півень для Асклепія» має історичне підґрунтя. Вважають, що це були останні слова філософа Сократа (родоначальника класичної філософії), який промовив їх перед самогубством (так повідомляв Платон). Символізм цієї фрази слід трактувати наступним чином: слід принести останню традиційну жертву Асклепію і померти, оскільки смерть є «ліками від життя». З часом півень став одним з символів християнства (вже з перших століть нашої ери). Вважалася, що його спів не тільки проганяє нечисту силу, але й приносить полегшення хворим, страждання яких посилюються вночі. Ось як про це казав один з батьків церкви Амвросій Медіоланський (III ст. н.е.): «Яким приємним є спів півня вночі. І не тільки приємним, а й корисним. Цей спів вселяє

надію, хворі відчують полегшення, зменшується біль в ранах, спадає жар лихоманки». У XIII ст. півнем прикрашали титульні сторінки медичних трактатів. В епоху Відродження медицину часто зображували у вигляді жінки з лавровим вінком, посохом, який оповивала змія та півнем у руці. З 1696 р. золотий півень з'явився на гербі французьких лікарів. Іноді на барельєфах Асклепія супроводжувала коза. Її образ нагадував міфічний епізод про те, що коза Алена вигодувала маленького Асклепія своїм молоком. Можливо саме це й вплинуло на традицію не приносити козу у якості жертвовної тварини богу лікарської справи.

Щодо рослин-символів, то на античних монетах та медальйонах бог Асклепій інколи зображувався разом із маком, виноградом, пальмою, кипарисом, волошкою. Названим рослинам приписували надзвичайні магичні сили. Наприклад, відваром з маку вгамовували немовлят. Харон перевозив душі померлих у потойбіччя на човні, дно якого було вислано волошками, які заспокоювали душу і примушували померлого забути про земні турботи. Римляни були переконані, що волошки проганяють демонів. Зриваючи цю квітку слід було розмовляти з нею і обов'язково назвати ім'я тієї людини, якій ви прагнули допомогти.

Стихії та речові символи. Особливе місце серед символів медицини посідав вогонь. Він давав тепло, був покровителем життя. У стародавній Греції вогонь у вигляді палаючого смолоскипу став невід'ємним компонентом у зображенні окремих богів, наприклад, Деметри – богині родючості та землеробства, Аполлона – бога сонця, Асклепія – бога лікарської справи та кентавра Хірона, який навчив Асклепія мистецтву лікування. Натурфілософ Геракліт Ефеський вважав, що вогонь є початком світу та усього суцього у ньому. На його думку життя зароджується у полум'ї і згасає по мірі згасання вогню. В античній медицині вогонь розглядався як панацея від хвороб. Вогонь лікар використовує у випадку, коли інші засоби вже не допомагають. Гіппократ з цього приводу казав наступне: «Що не можнавилікувати вогнем, те зовсім не можливовилікувати».

Для людей доби Античності дуже актуальною була так звана медична астрологія. Наприклад, полярне сяйво, комети, кола навколо сонця – були передвісниками наближення епідемій. Історик Фулідд повідомляв, що епідемія в Афінах та Аттиці (436-427 рр. до н.е.), яка розпочалася з поєднання Юпітера та Сатурна, супроводжувалася землетрусами, повеннями, посухою та вулканічними виверженнями. У Римі перед початком процедури лікування астролог мав скласти гороскоп хворого, враховуючи розташування зірок й планет в момент його народження, лінії рук, колір шкіри, волосся, очей, особливостей будови черепа та ін. На основі гороскопів створювалися ліки. Гіппократ казав з цього приводу наступне: «Лікар, який не знається на астрології є нерозумною людиною».

Одним з медичних символів стала чаша, яку використовували у різноманітних лікарських ритуалах. В Греції її називали «фіал». Ліки та отруту зберігали в чашах. Ще одним речовим символом медицини з античних часів прийнято вважати посох. Статуї бога Асклепія мають посох, оповитий змією. Посох виглядав як дерев'яна палиця із сучками й символізував зв'язок із землею. Саме посох став праобразом лікарської трості.

Дуже рідко в античну епоху використовували ще один символ – пентаграму. П'ятикутна зірка, яка символізувала поєднання п'ятьох відомих у той час планет – Юпітера, Меркурія, Марса, Сатурна та Венери. Пентаграму використовували як талісман (оберіг) проти злих духів, які викликали хвороби та біду. Найбільшою популярністю пентаграма користувалася у піфагорійців, які починали свої листи фразою «Будь здоров!» й під нею малювали зірку як символ здоров'я.

Отже, ми бачимо, що символи різного походження постійно супроводжували лікарську справу. Окремі з них пережили добу Античності й залишилися актуальними в наш час. Наприклад, чаша та змія в наш час є символами медицини та аптечної справи. Саме вони були обрані для емблеми в середині XX ст. Всесвітньою Організацією Охорони Здоров'я.

Медична (лікувальна) практика стародавньої Греції та елліністичного світу Егейський, Гомерівський та Архаїчний періоди

Зародки давньогрецької медицини можна побачити вже на о.Крит (Мінойська цивілізація III – II тис. до н.е.). Серед руїн Кносського палацу, який був знайдений А. Евансом у 1900 р., можна побачити доволі якісний водопровід (система труб з обпаленої глини для постачання свіжої та стоку брудної води), приміщення для купання, засоби вентиляції приміщень що свідчить про

високий рівень гігієни. Нажаль письмових джерел Крито-Мікенського періоду у нашому розпорядженні немає. Можливо дешифрування лінійного письма дозволить нам реконструювати відомості про лікарську справу цього давнього періоду.

Дещо іншу ситуацію ми бачимо у т.зв. Гомерівський період давньогрецької історії (XI – IX ст. до н.е.).

Легендарний Гомер був першим, хто не лише зазначив імена богів та богинь причетних до медицини, а й перерахував сфери діяльності тогочасних лікарів: допомога пораненим, зупинка кровотечі, перев'язка, виготовлення цілющих мазей та напоїв тощо. Гомер згадував про епідемії чуми, використовував термінологію тогочасних лікарів, повідомляв про лікарські засоби, які були запозичені у єгиптян та персів, про відношення хворих до лікарів тощо. Акцент робився на здобутки так званої народної медицини, яка базувалася на використанні доволі примітивних природних засобів, що здавна практикували землероби та пастухи. У поемах Гомера описано 141 пошкодження тулубу та кінцівок (від військових поранень до укусів змій). Лікуванням поранених займалися як лікарі так і самі вояки (відома сцена вазопису, коли Ахілл перев'язує рани Патроклу). За твердженням Гомера лікарі користувалися великою повагою.

Ситуація почала змінюватися з початком Архаїчного періоду давньогрецької історії (VIII – VI ст. до н.е.). На честь бога будували храми – асклепейони, в яких жерці (за сумісництвом – лікарі) здійснювали культові заходи на честь свого патрона. Античні автори згадували про існування близько 300 асклепейонів. Більшість асклепейонів були розташовані у місцевостях з сприятливим кліматом, у соснових гаях, біля джерел мінеральної води – фактично праобрази майбутніх санаторіїв. Найбільш значущий асклепейон був розташований у Епідаврї, де кожні 5 років було прийнято влаштовувати свято на честь Асклепія. Фактично тут був розташований цілий комплекс з храмами інших богів (храми Гігієї, Артеміди, Афродіти, Аполлона) + храм округлої форми Фолос, який був побудований у V ст. до н.е. архітектором Поліклетом Молодшим. Окрім культових споруд тут були розташовані: величезний жертovníк, кипарисовий гай, басейни з мінеральною водою, лазні, бібліотеки, гімнасій (місце для спортивних вправ), стадіон, театр, місця для сну (абатон) – криті галереї вздовж стін храму. Повсюдно були розташовані чисельні статуї, які встановлювали на честь великих лікарів, стели, боки яких були вкриті надписами про порятунок хворих тощо.

Більш скромні асклепейони існували на о.Кос та у Пергамі. До певного часу історики були переконані, що асклепейон був універсальним та соціальним лікувальним закладом. Релігійний ритуал виключав будь-що, що пов'язувалося з народженням та зі смертю. Саме тому вагітним жінкам на невиліковним хворим заборонялося відвідувати ці заклади. Жерці-лікарі слідкували за чистотою приміщень та території. Кожний, хто опинявся в асклепейоні мав помитися в водах «священного» джерела і принести жертву богам.

Хворий звертався до лікарів-жерців із проханням надати йому відповідну медичну допомогу. Лікування відбувалося в стилі інкубації, і складалося з декількох послідовних етапів:

- принесення жертви богу Асклепію (ритуальне вбивство жертвовної тварини);
- підготовчі заходи: суворий піст, ритуальні очисні процедури, молитви;
- одну або декілька ночей хворий мав пробути у середині асклепейону біля підніжжя статуї Асклепія;
- лікарі-жерці використовували гіпноз, метою якого було занурення хворого в глибокий сон («енкоймесіс», у перекладі з грецької – сон), під час якого він бачив сни, які розтлумачували жерці. До речі, хворі повинні були спати на шкірах жертвовних тварин. Цікаво, що багато давньогрецьких інтелектуалів критично відносилися до практики лікувального сну, про що свідчать уривки з літературних творів, що фіксують випадки шарлатанства та розчарувань;
- використання оригінальних засобів лікування.

Звичайно, ми можемо ставити під сумнів та критикувати окремі етапи лікування і, навіть, звинувачувати лікарів-жерців у спекуляціях та шахрайстві, але альтернативи як такої не існувало. Під час розкопок в Епідаврї археологи знайшли доволі багато глиняних табличок з надписами, які засвідчують «дивні» випадки ви здоровлення хворих. Наприклад: «Амброзія з Афін, осліпла на одне око. Прийшла до храму за порятунком. Проходячи по святилищу висміювала розповіді про зцілення. Не вірила в те, що кульгаві та сліпі могливилікуватися за допомогою сну. Але коли вона

заснула, їй приснився Бог і пообіцяв їйвилікувати, при умові принесення жертви – срібної свині як нагадування про її дурість. Після цього Бог витягнув їй хворе око і вилив до очниці бальзам. Коли ж настав день, сліпа прокинулася здоровою». «Людина з наривом в животі. Заснув та побачив обличчя... Бог наказав слугам міцно схопити його та тримати. Потім Асклепій розрізав йому живіт, вирізав нарив і знову зашив. Після цього хворого випустили і він став здоровим». В асклепейонах знаходять мармурові, золоті, глиняні та дерев'яні зображення зцілених частин тіла, які приносили вдячні пацієнти та жертвували храму. Щодо оригінальних засобів тодішнього лікування, то практикували самонавіювання, стресову терапію, музику, використання наркотичних речовин, отрути тощо. Звичайно ефективність названих засобів можна ставити під сумнів. Історія зберегла розповідь про сина лідійського царя Креза, який був від народження німим, але після того як син став свідком замаху на життя батька, він раптово почав говорити. Або інший приклад, коли до людини на милицях підбіг хлопчик, вирвав милицю та почав тікати, хворий почав його наздоганяти. Лікарі-жерці діяли за принципом «клин-клином».

Щодо музики, то її лікувальні властивості застосовував сам Асклепій, який за міфами піснями супроводжував процес приготування ліків, впливав мелодією на настрої та самопочуття людини. Міфи зберегли інформацію про чаруючу музику легендарного співака Орфея. Як тільки людина чула звуки його кіфари вона забувала про все на світі, у т.ч. й про свої хвороби. Давнє мистецтво лікування за допомогою музики знаходить своє продовження й розвиток в сучасній медицині.

Класичний період

В Класичний період (V – остання третина IV ст. до н.е.) грецький світ досяг найвищого політичного, господарського та культурного розвитку. Про медичні знання та розвиток лікувальної справи в цей час писали поети та історики (Есхіл, Еврипід, Геродот, Софокл, Аристофан та ін.), філософи (зокрема, Демокрит) та самі медики «Гіппократів збірник» - найдавніша пам'ятка медичної літератури).

Демокрит з міста Абдери (460 – 371 рр. до н.е.) був творцем атомістичної теорії. Окрім цього він залишив відомості про ембріологію, діету, лихоманку, собачий сказ, ліки та ін. Демокрит був переконаний, що все можна пояснити рухом та зв'язком атомів. В своїх поглядах та переконаннях він відійшов від традиційного зв'язку медицини з релігією: «Люди у своїх молитвах просять здоров'я у богів, але при цьому не знають, що багато чого в їх власних руках – вони зраджують своєму здоров'ю, практикуючи нестриманість та різноманітні спокуси».

В період Класики лікарська практика втратила ознаку сімейності, коли лікарська справа та медичні знання передавалися від батька до сина. Сімейні школи почали приймати до свого складу чужинців – так почали утворюватися перші лікарські школи, своєрідні «лікарські товариства», члени яких за попередньою традицією ставилися один до одного як до родичів. Варто зазначити, що тодішні лікарі були вільні від зобов'язань перед державою. Їх запрошували на службу за згодою і тільки на час походів чи епідемій. В окремих полісах існували так звані «суспільні» лікарі, які за дармо лікували бідних громадян. Існували категорії домашніх лікарів, які обслуговували багатіїв, категорія «мандрівних» лікарів (грец. «періодекти»), які пересувалися по територіях полісів та лікували торговців й ремісників. Окрім цього існували й приватні лікарські установи (грец. «ятрейї»), коли лікар практикував лікування на дому. В медицині стародавньої Греції панував дух дискусій та змагання різноманітних шкіл. З ранніх шкіл найбільшою популярністю відзначалися школи на о.Родос, у м.Кірена (північно-африканська грецька колонія), у м.Кротон (на півдні Італії), на о.Кнід, на о.Сицилія, на о.Кос. Досягнення Кротонської школи сформульовані у наступних тезах: організм являє собою єднання протилежностей; здоровий організм є результатом рівноваги протилежних сил – сухого та вологого, теплого та холодного, солодкого та гіркого – домінування чогось одного і є причиною хвороби; протилежністьвиліковується протилежністю. Яскравим представником Кротонської школи був філософ та лікар Алкмеон (VI - V ст. до н.е.), якому приписують першість у препаруванні тварин. Він вивчав зорові нерви та слуховий канал, вважав, що головний мозок є органом пізнання, вважав, що причиною багатьох хвороб є збільшення в організмі слизу. Кнідська лікарська школа базувалася на теорії про «чотири тілесні рідини» (кров, слиз, світла жовч та чорна жовч). Людина є здоровою при розумному та гармонійному поєднанні названих видів рідини. Якщо баланс між ними

порушується, то виникає хвороба. Цікаво, що ця теорія з деякими змінами проіснувала аж до XIX ст. Представники школи знали на традиціях єгипетських та вавилонських лікарів, вони активно вивчали симптоми багатьох захворювань, практикували діагностику (метод вислуховування хворого). Найбільш відомим представником цієї школи був Еврифон (V ст. до н.е.). Сицилійська медична школа була заснована у V ст. до н.е. Емпедоклом з Аграганту (495 – 435 рр. до н.е.). Емпедокл був унікальною людиною свого часу. Він цікавився філософією, політикою, був поетом, оратором, жерцем, лікарем. Збереглися уривки його фундаментальної праці «Про природу». Йому приписують порятунок мешканців м.Селінунт від спалаху морової язви чи малярії. Представники Сицилійської школи вважали серце головним органом пізнання. Чотири тілесні рідини вони ототожнювали з чотирма станами (гарячий, холодний, вологий, сухий). Коська лікарська школа вважалася найбільш популярною в цей час. Її витoki відносяться ще до 584 р. до н.е., коли жерці Дельфійського храму попросили лікарів з о.Кос припинити поширення морової язви. Пригадаємо, що саме з цього острова у відповідності до міфологічного родоводу бога Асклепія походила його дружина Епіоне. Місцеві лікарі вважали, що існує тісний зв'язок між людиною, її здоров'ям й хворобами з оточуючим світом. Хвороба в їх розумінні це не божа кара, а результат впливу навколишнього середовища та порушення харчування. Подібно до своїх колег з інших шкіл лікарі о.Кос теж розвивали вчення про «чотири тілесні рідини» та про чотири темпераменти. Окрім цього вони розробили принципи спостереження за хворими, розвивали основи лікарської етики. Розквіт школи традиційно пов'язують з ім'ям Гіппократа II Великого (біля 460 – біля 370 рр. до н.е.). Саме він став символом лікарського мистецтва стародавньої Греції.

Відомостей про життя Гіппократа (чи Іппократа) доволі мало. Перші біографії «світила античної медицини» написані через декілька століть після його смерті (мають відбиток «легендарності», якою було оточене ім'я медика). Відомо, що він був учнем свого батька, потім – Геродика та Горгія і, навіть, самого Демокрита, мав двох синів та помер у поважному віці. Гіппократ зараховував себе до легендарного роду Асклепіадів («нащадків Асклепія»). Гіппократ багато мандрував і тому йому стали відомі медичні досягнення народів Індії, Єгипту та Малої Азії. Достеменно відомо, що він також володів інформацією про медичні знання скіфів. Є припущення, що він приймав участь у якості лікаря у військових походах. Сам Гіппократ радив лікарю-початківцю обов'язково супроводжувати військо під час походів для набуття досвіду. Останні роки життя провів у Лариссі (Фессалія), де й був похований. Питання, які праці він залишив після себе, залишається відкритим. Справа у тому, що Гіппократ не підписував свої трактати. До нашого часу не збереглося жодного оригінального тексту його рукописів. За ініціативою Птолемеїв до Олександрії було привезено рукописи 72 медичних трактатів, які не мали авторства. Біля 300 р. до н.е. усі вони були об'єднані у т.зв. «Гіппократів збірник» (лат. «Corpus Hippocraticum»). Більшість дослідників припускають, що саме Гіппократу належать найбільш видатні трактати з «Збірника»: «Афоризми» (дієтичні та лікарські настанови з приводу лікування внутрішніх захворювань, хірургії, допомоги під час пологів. Трактат починається з наступних настанов: «... Не тільки сам лікар повинен вживати невідкладні засоби, а й хворий та його оточення повні сприяти лікарю в його справі...»), «Прогностика» (трактат про терапію, правила спостереження, огляду та опитування хворого), «Епідемії» (під поняттям «епідемія» розуміли поширення інфекцій, таких як лихоманка, сухоти, параліч, шкіряні та очні захворювання, наведені приклади та цікаві факти проявів окремих захворювань), «Про переломи» та «Про рани голови» (хірургічні трактати, опис різноманітних пристроїв для вправлення вивихів, накладання пов'язок, наприклад, «шапка Гіппократа» використовується й по-сьогодні), «Про давню медицину», «Про повітря, воду та місцевості» (охарактеризовано різноманітні форми впливу оточуючого природного середовища та вплив стилю життя людини на поширення хвороб. У якості запобіжних заходів рекомендувалося займатися грамотою та музикою, загартовуванням та фізичними вправами. Охарактеризовані різноманітні характери людей які формуються під впливом місця проживання – гори, долини, південь, північ. Люди різних типів мають схильність до певного виду захворювання і тому лікування має відбуватися за різними схемами. В залежності від домінування в людині однієї з «тілесних рідин» формуються різні темпераменти: «кров» - сангвінік, «слиз» - флегматик, «жовта жовч» - холерик, «чорна жовч» - меланхолік) тощо. «Гіппократів збірник» об'єднав у собі досягнення різноманітних шкіл та являв собою своєрідну енциклопедію давньогрецької медицини. У ньому перераховано назви 250 лікарських засобів рослинного та 50 засобів тваринного

походження. Поруч з раціональною терапією у Гіппократа присутні й елементи магічного, наприклад, він вража, що гострі захворювання завершуються на 7-й день, хронічні на 21-й, захворювання частіше починаються у непарні роки та дні.

«Гіппократів збірник» містить 5 творів, які присвячені лікарській етиці та правилам побуту лікарів: «Клятва», «Закон», «Про лікаря», «Про пристойну поведінку», «Настанови». Їх зміст надає можливість реконструювати мораль та виховання тогочасних лікарів та вимоги з боку суспільства, які до них висувалися. Наприклад, майбутній лікар має постійно себе удосконалювати «...розвиваючи зневагу до грошей, виховуючи у собі скромність, совість, рішучість... заперечувати забобони та страх перед богами... лікар-філософ рівний богу». Лікаря рекомендувалося пам'ятати назви ліків, спостерігати за хворим, дотримуючись постулату «не нашкодь». Від лікаря вимагалося гарно виглядати оскільки «... ті, що самі не мають охайного вигляду свого тіла не викликають довіри у хворих...». У якості рекомендацій: «... бути чистим, мати охайний одяг і натирати тіло пахощами...». Той, хто закінчував навчання давав так звану «Клятву», якої він повинен був дотримуватися протягом усього життя.

«Клянусь Аполлоном врачом, Асклепием, Гигиеей и Панакеей и всеми богами и богинями, беря их в свидетели, исполнять честно, соответственно моим силам и моему разумению, следующую присягу и письменное обязательство: почитать научившего меня врачебному искусству наравне с моими родителями, делиться с ним своими недостатками и в случае надобности помогать в его нуждах; его потомство считать своими братьями, и это искусство, если они захотят его изучать, преподавать им безвозмездно и без всякого договора; наставления, устные уроки и все остальное в учении сообщать своим сыновьям, сыновьям своего учителя и ученикам, связанным обязательством и клятвою по закону медицинскому, но никому другому.

Я направляю режим больных к их выгоде сообразно с моими силами я моим разумением, воздерживаясь от причинения всякого вреда и несправедливости. Я не дам никому просимого у меня смертельного средства и не покажу пути для подобного замысла; точно также я не вручу никакой женщине абортивного пессария.

Чисто и непорочно буду я проводить свою жизнь и свое искусство. Я ни в коем случае не буду делать сечения у страдающих каменной болезнью, предоставив это людям, занимающимся этим делом. В какой бы дом я ни вошел, я войду туда для пользы больного, будучи далек от всего намеренного, несправедливого и пагубного, особенно от любовных дел с женщинами и мужчинами, свободными и рабами.

Чтобы при лечении — а также и без лечения — я ни увидел или ни услышал касательно жизни людской из того, что не следует когда-либо разглашать, я умолчу о том, считая подобные вещи тайной. Мне, нерушимо выполняющему клятву, да будет дано счастье в жизни и в искусстве и слава у всех людей на вечные времена; преступающему же и дающему ложную клятву да будет обратное этому».

Коли було складено текст «Клятви» невідомо. В усній формі вона передавалася від покоління до покоління і, вочевидь, була створена ще до Гіппократа. «Клятвою Гіппократа» її почали називати з III ст. до н.е., після того, як її текст потрапив у «Гіппократів збірник». Окрім медичної клятви існувала й юридична клятва, яка страхувала хворого від зловживань з боку лікарів.

Своїм оригінальним підходом до медицини та лікарської справи відзначилися давньогрецькі філософи Класичного періоду – Платон (428 – 374 рр. до н.е.) та Аристотель (384—322 рр. до н.е.).

Платон у своєму діалозі «Тімей» торкнувся окремих медичних питань. Вважають, що на його погляди вплинула давньоєгипетська традиція. На його думку мозок людини спроможний відчувати та мислити, серце – зігріває людину, печінка – живить. Здоров'я та хвороба визначаються божественною душею – «пнеumoю». Будь-яке захворювання спровоковане карою небес. Ліки у такому випадку не мають жодного значення. Єдиний засіб порятунку – обряди, гімни та музика. У діалозі «Закони» зазначено, що піклуватися про стан здоров'я повинні лише правителі та ті, хто їх охороняє. Ремісників слід лікувати лише від легких захворювань, оскільки при важких захворюваннях для них «найкращим засобом є лише смерть». Раби взагалі мають бути позбавлені будь-якого догляду.

Аристотель – учень Платона був сином лікаря і тому отримав й медичну освіту. Цікаво, що у своїх трактатах, наприклад, у «Історії тварин» його цікавила більше природа будови тіл представників тваринного світу більше, ніж будова людських тіл. Щодо людських темпераментів, то він віддавав перевагу меланхолікам: «Усі видатні люди, які відзначилися у філософії, в державних справах, поезії та образотворчому мистецтву – меланхоліки, окремі з них до такої степені, що страждають від нестачі здоров'я, що спровоковано чорною жовчу».

Елліністичний період

В Елліністичний період (остання третина IV ст. – 30 р. до н.е.) медична наука та лікарська справа отримали новий поштовх для розвитку. В результаті завоювання Сходу військами Олександра Македонського відбувся процес взаємозбагачення західної (грецької) та східної медицини. Центри давньогрецької медицини поступово перемістилися на Схід – до Олександрії, до Пергаму, до Антіохії. Першість належала Олександрії, куди Птолемеї постійно запрошували видатних медиків. Саме тут було утворено славнозвісний Мусейон – головний центр наук та мистецтв античного світу. Заклад мав величезну та унікальну бібліотеку, ботанічний та зоологічний сади, обсерваторії та анатомічну школу. Вчені та дослідники (у т.ч. й медики) жили на повному державному забезпеченні. Медицина цього часу характеризується бурхливим розвитком анатомії та хірургії. На думку дослідника С.Г.Ковнера частково це було пов'язано з тим, що греки цікавилися давньоєгипетськими традиціями бальзамування та дозволом Птолемеїв досліджувати тіла померлих й експериментувати з тілами живих людьми, засуджених на смерть (з початку лікарі розрізали черевну порожнину, потім розсікали діафрагму, що спричиняло смерть піддослідного, потім розрізали грудну клітину й досліджували внутрішні органи). Засновником анатомічної школи в Олександрії був Герофіл з Халкедону (біля 335 – 280 рр. до н.е.), який працював при Птолемеї I Сотері. Вважають, що названий лікар розвивав традиції Коської медичної школи. Герофіл залишив після себе декілька медичних трактатів: трактат «Анатомія» (опис твердої та м'якої оболонки мозку, частин мозку (де, на його думку, перебувала душа), печінки, дванадцятиперстної кишки (саме він так її назвав) тощо. На його думку найголовнішими органами людини є печінка, кишківник, серце та легені, які відповідають чотирьом силам – тій, що підпитує, тій, що зігріває, тій, що мислить, тій, що відчуває); трактат «Про очі» (опис оболонки ока, сітківки); трактат «Про пульс» (вчення про артеріальний пульс, як такий, що є результатом роботи серця). Наступником Герофіла став лікар Ерасистрат (біля 300 – біля 240 рр. до н.е.), який до появи в Олександрії вчився в різних медичних школах. Був придворним лікарем Селевка I Нікатора та Птолемея II Філадельфа. Ерасистрат добре вивчив будову головного мозку, його оболонки, був першим, хто розподілив нерви на чуттєві та рухомі і довів, що усі імпульси нервової системи надходять з мозку, вивчав будову серця та його клапанів, яким дав назви, припускав, що по венах тече кров, яка формується з їжі і дуже близько підійшов до ідеї циркуляції крові. На його думку, організм людини складається не з «рідин», а з твердих часток – атомів, які рухаються по тілесних каналах (судинах). Хвороби з'являються тоді, коли судини закупорюються. Для того, щоб уникати закупорки слід дотримуватися суворої дієти, вживати очисні засоби, практикувати масаж, обливати тіло водою. Практикуючи препарування мертвих, він досліджував дію отрути на різні органи людини.

Доба Еллінізму це період активного розвитку хірургії, на яку потужно впливали індійські традиції. Олександрійські хірурги практикували перев'язку судин, використання кореню мандрагори у якості знеболюючого засобу, винайшли катетер (приписують Ерасистрату), проводили складні операції на нирках, печені, селезінці, ампутували кінцівки. Під час археологічних розкопок були знайдені різноманітні хірургічні інструменти: ножі, ланцети, голки, пінцети, гачки для ран, кістяні шприци, зубні щипці, зонди та ін. Таким чином, в області хірургії олександрійські лікарі зробили колосальний крок уперед у порівнянні з добою Класики, коли офіційно заборонялося препарувати трупи і не практикувалися внутрішні операції.

Медична (лікувальна) практика стародавнього Риму Царський та Республіканський періоди

У стародавньому Римі царського (VIII – VI ст. до н.е.) та ранньореспубліканського періодів (V – III ст. до н.е.) лікарів-професіоналів просто не існувало. Процвітало те, що ми тепер

ідентифікуємо як народна медицина – кожний хворий допоміг собі сам, використовуючи різноманітні підручні засоби природного походження. Нариклад, відваром з тикви зміцнювали зуби та лікували зубні хвороби, сумішшю тикви та гусячого жиру мастили рани, ріпу прикладали до хворих ніг, очі лікували соком цибулі, соком буряка лікували головні болі та вушні хвороби, розтертою кропивою зупиняли кровотечу, паразитів позбувалися за допомогою соку гранату, змішаного з вином тощо. Лікувальні трави збирали в лісах, полях, вирощували на городах. Були й свої «торговці ліками» - люди, які мандрували по тоді ще мініатюрній території Римської держави та продавали свій товар нужденним. Серед них було доволі багато пройдисвітів і тому більшість римлян їм не довіряли та засуджували. Якщо природні засоби не допомагали, то зверталися до «мистецтва» марсійських та етрусських чаклунів. Саме це й призвело до поєднання лікувальних заходів з магією та релігією. Наприклад, з'явилися боги та богині, який називали спільною назвою «Dea Salus» - «Боги здоров'я» (Dea Febris – богиня лихоманки, Карманта та Люцина – богині пологів і т.д.). Цим богам приносили жертви та різноманітні подарунки, зазвичай у формі зображень хворих частин тіл. Жертвоприношення супроводжувалися різноманітними магічними процедурами.

Перші уявлення римлян про значення санітарних норм та здоров'я населення зафіксовані в окремих статтях Законів XII таблиць – «Leges XII Tabularum» (451 - 450 рр. до н.е.). Наприклад, у таблиці № 4: «дитина, яка відзначається надмірною потворністю, має бути позбавлена життя»; таблиця № 5, стаття 7А: «Якщо людина несповна розуму, то нехай влада над нею та її майном перейде до її родичів»; таблиця №8, стаття 3: «Якщо хтось рукою чи палицею зламає кістку вільній людині, нехай заплатить штраф у 300 асів, якщо ж рабу – у 150 асів», стаття 25: «Якщо хто-небудь говорить про отруту, то нехай зауважить чи корисна вона, чи шкідлива, оскільки й ліки є отрутою»; таблиця №10, стаття 1: «Нехай мертвого не ховають та не спляють в межах міста» тощо. Не дивлячись на ці перші спроби регулювати санітарні норми, римляни не могли врятуватися від поширення страшних епідемій, наприклад, чуми та малярії. Як не дивно, але саме страшна епідемія чуми 233 р. до н.е. стала поштовхом для розвитку професійної медицини. Плутарх та Овідій повідомляли про те, що римляни запозичили від греків культ бога лікарської справи - Асклепія (вони надали йому нову назву – Ескулап), прийняли рішення привезти до міста з грецького асклепейону священну змію, яка, вочевидь, мала захистити місто від повторних епідемій. Змію привезли, але вона втекла з корабля і сховалася на одному з островів Тібру. З того часу острів отримав назву – острів Ескулапа. Згодом на ньому було побудовано аналог грецького асклепейону. Достеменно відомо, що перший професійний лікар з'явився в Римі у 219 р. до н.е. Це був грек з Пелопоннесу на ім'я Архагат. Він був хірургом та лікував рани. Успіх лікаря та інформація про його колосальні статки (за державний кошт йому придбали приміщення, де він займався своєю справою) і те, що за свої послуги він отримав римське громадянство (а на це римляни були доволі скупі), спонукало його співвітчизників переїздити до Риму. Отже, перші римські лікарі були зовсім не римськими. Слід відзначити, що поширення грецької медичної практики не завжди віталася у Римі. Про це свідчить фрагмент з твору Катона Старшого «Настанови синові», у якому батько наполегливо радить сину не мати справи з чужоземними лікарями: «... вони усіх нас вважають варварами і готові знищувати нас своїми ліками, а ще вимагають за це гроші та поваги... Вони сіють у Римі спустошення...». Чи варто розподіляти твердження Катона – питання риторичне. Будучи римським «націоналістом», Катон вважав, що універсальним лікарським засобом є капуста: «Капуста – перша з усіх овочів. Її можна їсти і сирію, і вареною... вона допомагає перетравлювати їжу, заспокоює шлунок, а сеча того, хто її вживає – є ліками від усіх хвороб... слід натирати тіло, голову, а її соком – промивати очі...». Щодо подальшої діяльності Архагата, то методи, які практикував лікар (припікання та хірургічні втручання) змінили ставлення до нього з боку римлян, які прозвали грека «шкуродером» й припинили до нього звертатися.

Звичайно, ніхто не гарантував, що до Риму міг приїхати аматор, людина яка була не в медицині, а поруч із медициною. Мода на грецьких лікарів активно поширювалася по Римі після завоювання грецьких міст Південної Італії та Сицилії. Відтепер будь-який заможний римлянин вважав за доцільне мати домашнього лікаря-раба («servus medicus») грецького (рідше – єгипетського чи малоазійського) походження, який лікував свого власника, членів його родини та його родичів. Поступово склалася ситуація, коли медичну допомогу могла отримувати відносно

невелика частка населення, тоді як більшість мешканців Риму була позбавлена такої можливості. Ситуація змінилася, коли вдячні за порятунок господарі надавали рабам-лікарям свободу (колишні раби переходили в категорію вільновідпущеників). Звільнившись, лікарі починали власну практику і таким чином охоплювали своєю діяльністю широкі верстви населення. Лікар-відпущеник мав віддавати частину свого заробітку колишньому власнику та в разі потреби безкоштовно лікувати його та членів його родини. Висновок: лікар-відпущеник юридично залишався залежним від рабовласника. До цього слід додати й зміну у ставленні римлян до лікарської справи. Настрої суспільства ставали більш ліберальними – лікарів відтепер відрізняли від магів та чаклунів і почали прирівнювати до статусу ораторів, землеробів та юристів. Так у Римі формувався прошарок лікарів. У 46 р. до н.е. з'явився указ Юлія Цезаря, яким великий диктатор надавав почесне право римського громадянства грецьким, малоазійським, єгипетським та римським лікарям, які навчилися медицині. Під час голоду у Римі за наказом Цезаря місто мали залишити 80 тис. іноземців, за виключенням лікарів та вчителів. Таким чином, в Римі проявлялися тенденції державної регламентації медичної справи.

Становище лікарів покращувалося паралельно з перетворенням Римської держави на світову імперію, а Риму - на світову столицю. Лікарі отримали цілий ряд пільг, наприклад, звільнення від сплати податків, їх сини звільнялися від виконання військової повинності. Наприкінці II ст. до н.е. відбувається поділ лікарів на спеціалізації: хірурги, окулісти, ларингологи, спеціалісти з внутрішніх хвороб, спеціалісти з жіночих хвороб, фармацевти. Популярність окулістів була обумовлена поширенням хвороб очей (подвійний ряд вій – вроджена аномалія стародавніх римлян - дістіхіаз).

В добу пізньої Республіки з'явилися лікарні та спеціалізовані лікарняні заклади – «валетудинарії» - «*valetudinarium*», які обслуговували лише представників певних верств населення (наприклад, у латифундіях – великих землеробських господарствах - існували валентудинарії для рабів, оскільки будь-який господар прагнув якомога швидше поновити силу та здоров'я рабів; валентудинарії існували й в армії для обслуговування військових). Вчений агроном Колумелла у своїй праці «*De re rustica*» - «Про сільське господарство» повідомляв, що в лікарнях для рабів за ними доглядають раби-медики. В окремих випадках хворих рабів відвозили на о.Ескулапа, де й залишали напризволяще. Якщо хворий та залишений раб виживав, то він автоматично отримував статус вільного і не повертався до колишнього власника. Держава піклувалася про поширення медицини по території Республіки. У містах та провінціях з'явилися лікарі – «архіатри», яких утримувала держава. Для того, щоб стати архіатром слід було пройти іспит і отримати статус «лікар, затверджений державою». Архіатри працювали в термах, театрах, цирках, гладіаторських школах. Є відомості, що їх залучали у якості судових медиків. Наприклад, лікар Антістій приймав участь у розслідуванні вбивства Юлія Цезаря. Окрім лікування архіатри повинні були викладати у медичних школах, де анатомія вивчалася на тваринах, поранених та хворих людях. Існували суворі регламентації життя учня такої школи, вони повинні були повністю віддатися науці, не приймати участь у розвагах та не заводити підозрілих знайомств. Якщо учень порушував регламент, його піддавали тілесному покаранню і відсиляли додому. Поруч із державними існували й приватні лікарські школи.

Розквіт давньоримської медицини доби Республіки пов'язаний із діяльністю грецького лікаря Асклепіада (128 – 56 рр. до н.е.), який заснував у Римі першу медичну школу. Асклепіад народився у м.Пруса (Віфінія), вчився в Афінах, займався риторикою, філософією та медициною, і, слідуючи за модою тих часів, приблизно у 90 р. до н.е. переселився до Риму. Успіх Асклепіада напряму пов'язаний із наявністю дружніх відносин з тодішніми високопосадовцями, наприклад, Марком Антонієм. Замість традиційної для тих часів терапії, яка передбачала використання величезної кількості ліків, він ввів доступне лікування за принципом «згоди з природою» - «*Naturae convenienter vivere*». В дусі епікурейської філософії Асклепіал дотримувався твердження про те, що тіло складається з атомів, властивості яких й визначають стан, настрої та здоров'я людини. Атоми потрапляють до легень через повітря а до шлунку – через їжу. Кров розносить атоми по організму, де їх всмоктують тканини тіла. Хвороби виникають в результаті «застою» атомів. Застій утворюється під впливом клімату, шкідливого харчування та пасивного способу життя. В практичній діяльності він вимагав від лікарів випробовувати 2 – 3 засоби лікування хворих за допомогою доволі простих заходів: дієти, руху, гідротерапії. Ліки призначалися у

важких випадках. Асклепід практикував за принципом: «Tuto, celeriter et incunde curare» - «Лікувати безпечно, швидко та приємно». Асклепід закликав дотримуватися правил особистої гігієни, чистоти помешкання, пити багато води, розминати тіло, більше ходити та бігати. Якщо хворий не міг ходити, лікар закликав носити його та розгойдувати. На його думку хвороба не є карою богів, вона може зупинитися на будь-якій стадії та розвиватися у зворотному напрямку. Великий лікар був переконаний, що той, хто володіє медичними знаннями, ніколи сам не захворіє. І дійсно, немає жодного повідомлення про те, що Асклепід чимось хворів. Він дожив до старості і помер в результаті нещасного випадку. Асклепід був новатором та хорошим вчителем, з його школи вийшло багато професійних лікарів.

В останнє століття існування Римської Республіки свої філософські погляди на медицину оприлюднив представник римського епікуреїзму Тит Лукрецій Кар (99—54 рр. до н. е.). Його ідеї знайшли відтворення у поемі «De rerum natura» - «Про природу речей», в якій він доволі цікаво висловився з приводу появи та поширення інфекційних захворювань. Наприклад, філософ стверджував, що в природі існують дрібні частки («насіння»), яких людина не може бачити. Частки, які перебувають у землі, починають гнити і людина заражується при прямому контакті з ними або ж через повітря.

Імперський період

Медицина доби Римської імперії (30 р. до н.е. – 476 р. н.е.) багато в чому успадкувала традиції попередньої республіканської епохи. Держава й надалі намагалася контролювати та регламентувати діяльність лікарів, ставлення до яких у суспільстві було неоднозначним - ними захоплювалися й ненавиділи, їх вітали та побоювалися. Для цього були свої підстави. Наприклад, лікарі доволі часто мали справу з отрутою, використання якої могло мати різні наслідки. Лікарі виготовляли ліки з дорогих компонентів, нехтуючи більш дешевими. З цього приводу історик та письменник Пліній Старший писав наступне: «Під час моїх подорожей мені неодноразово доводилося звертатися до лікарів та стикатися з їх непорядністю й обманом. Одні лікарі продавали найдешевші ліки за великі гроші, інші - лікували хвороби, про які вони навіть не чули. Я дізнався, що окремі захворювання можна буловилікувати за короткий термін, але лікарі розтягували час лікування для того, щоб мати постійний прибуток від хворого». Стиль життя окремих лікарів, особливо наближених до видатних політиків чи до імператорського двору теж наводив на певні роздуми. Зрештою, сам факт того, що вони брали гроші за свою роботу не міг не викликати природної неприязні з боку населення. Окремих лікарів підозрювали у смертях цілого ряду імператорів, окремих – у зв'язках з жінками імператорського двору (наприклад, лікаря Евдема звинувачували у зв'язку із Лівією, а лікаря Валента – з Мессаліною). Усе це підривало авторитет справжніх лікарів, робило лікарів героями тогочасних анекдотів, непристойних пісень та гострих епіграм. Наприклад, Марціал у своїй епіграмі відверто звинувачував одного з лікарів: «Лікарем був донедавна Діавл, а тепер – могильщиком. Те, чим займався могильщик – робить тепер лікар. На могильних плитах тих часів можна прочитати доволі змістовні епітафії, наприклад, «Загинув, вражений натовпом лікарів». Навіть самі лікарі звинувачували один одного в користолобстві та обмані: «Не на науку, а лише на рецепти спрямована увага більшості лікарів; жадібність спонукає їх до зловживань. Між розбійниками та лікарями немає жодної різниці, окрім тієї, що перші здійснюють свої ганебні злочини у горах, а другі – у Римі...».

Однак, без лікарів вже не могли обходитися, навіть при імператорському дворі. Влада підтримувала розвиток медичної галузі фінансово та на законодавчому рівні. Образа лікарів каралася законом. Як бачимо, становище лікаря в Римській державі суттєво відрізнялося від становища лікаря в стародавній Греції, де лікар був вільний від обов'язків перед державою і лише за власною згодою демонстрував свій талант під час епідемій чи військових походів. Ми вже знаємо, що з доби Республіки існували т. зв. державні лікарі – «архіатри». Як і раніше всі вони перебували на високому становищі, отримували від держави заробітну платню, об'єднувалися в колегії – «collegium», служили при дворі («archiatri palatini»), у містах («archiatri populares») та провінціях («archiatri provinciales»), займалися викладацькою діяльністю та приватною практикою. Архіатри викладали у чисельних медичних школах, які існували у Римі, Афінах, Олександрії, Антіохії та інших містах величезної імперії. Найбільш престижною вважалася школа в Олександрії. Навіть в період занепаду імперії інформація про те, що лікар навчався у цій школі

була найкращою рекомендацією. В школі практикували препарування трупів, її випускники добре знали на анатомії та хірургії. Серед випускників школи варто згадати жінку-лікаря – Метродору, яка написала трактат про хвороби матки; Руфа Ефесьського, який описав будову ока та удосконалював методи зупинення кровотечі; Марина Олександрійського, який прославився операціями на черепі і т.д. Медицину намагалися підтримувати навіть під час кризи римського суспільства та держави у III ст. н.е. Наприклад, імператор Олександр Север (222 – 235 рр.) наказав відвести під лекції з медицини окремі кімнати імператорського палацу, надавав фінансову підтримку лікарям-педагогам та стипендії їх учням. В добу Костянтина Великого (306 – 337 рр.) спеціальним рескриптом (337 р.) встановлювалося: «Ремісники, які мешкають у містах, звільняються від усіх повинностей, оскільки вони потребують часу для удосконалення своєї справи та навчання своїх синів. Це стосується: архітекторів, лікарів, ветеринарів, живописців, скульпторів (ділі йде перелік ще 33 професій)». Як бачимо з тексту документу, лікарі та ветеринари названі одними з перших.

Далі у хронологічній послідовності пропонуємо інформацію про діяльність та досягнення давньоримських «батьків медичних знань та мистецтв» доби імперії.

Антоній Муз(с)а (Antonius Musa) (63 р. до н.е. – 14 р. н.е.) був придворним лікарем імператора Октавіана Августа (30 р. до н.е. – 14 р. н.е.). Біографічні відомості про лікаря доволі обмежені, навіть невідоме місце його народження. Будучи вільновідпущеником, Муза здійснював свою медичну практику, лікуючи представників аристократичних кіл. Особливу популярність лікар здобув після того, як у 23 р. до н.е. холодним компресом вилікував самого імператора від хронічного ревматизму. На честь Музи було встановлено статую. Лікар знався на фітотерапії (лікування травами) та фармакології. Гораций у «Посланнях» повідомляв, що Муза лікував і його, рекомендуючи змінити сірчані купальні Баїв на теплі води південних міст Велії та Салерно.

Авл Корнелій Цельс(з) (Aulus Cornelius Celsus) (25 р. до н.е. – 50 р. н.е.). Видатний теоретик медицини часів імператорів Октавіана Августа та Тиберія. Народився у Нарбонській Галлії, звідки перебрався до Риму. Окрім медицини Цельс займався вивченням та аналізом риторики, філософії, права, сільського господарства, військової науки. Усі його роздуми увійшли до складу праці «Мистецтва» - «Artes» у 20-ти книгах. До нашого часу зберігся лише 8 томів (6 – 13), у т.ч. 8 книг, присвячених медицині - «Про медицину» - «De medicina libri octo»: (Книга 1. Історія медицини, Книга 2. Основи патології, Книга 3. Конкретні хвороби, Книга 4. Частина тіла, Книги 5 та 6. Фармакологія, Книга 7. Хірургія, Книга 8. Ортопедія). Вперше праця Цельса була опублікована у 1478 р. у Флоренції й тривалий час була головною серед медичних доробок Європи. Цельс заклав основи латинської анатомічної термінології. За словами Плінія Старшого: «Його мова – це класична, «золота латина». Цельс зібрав усі існуючі на той час відомості стосовно хірургії, терапії, дієтики, патології (саме завдяки цій кропіткій праці, ми знаємо про досягнення інших медиків, наприклад, Герофіла та Ерасистрата). Також Цельс запровадив використання у хірургії спеціальної нитки – «лігатури» для перевязки кровоносних судин. Був автором запровадження «ліпотомії» - операції з подрібнення каменів у сечовому міхурі, дав опис пластичним операціям з відновлення носу, губ, вух. У Цельса також існували розробки з лікування ран, переломів, вивихів, некрозів, захворювань кісток, трепанації черепа. Медик прослався своїми афоризмами, наприклад: «Бездіяльність послаблює тіло, а праця зміцнює: перше призводить до передчасної старості, а остання подовжує молодість», «Спокій — найкращі ліки», «Не важливо, що викликає хворобу, важливо, що її усуває», «Хвороби не красномовством, а ліками виліковуються» тощо. Лікар, який був дуже багатою людиною та рабовласником, намагався надати корисні поради іншим рабовласникам щодо лікування рабів. Окрім цього, Цельс сформував портрет класичного хірурга: «Хірург має бути молодим... його рука має бути досвідченою та твердою... він має вміти однаково користуватися лівою та правою рукою... його погляд має бути точним та проникливим, серце – позбавлене страхів та співчуття...». Цельс поділив ліки на «загальні» та «спеціальні», які підбиралися емпіричним шляхом, враховуючи стан конкретного хворого.

Педаній Діоскорид (Pedānius Dioscorides) (бл. 40 – бл. 90 рр.) – військовий лікар, фармаколог, натураліст часів Римської імперії. Мав грецьке походження. Був учасником декількох військових походів за часи правління імператора Нерона. Автор одного з повних зібрань рецептів лікарських препаратів – «Про лікарські речовини» - «De Materia Medica» у 5-ти книгах. Праця містить опис біля 1 тис. медичних препаратів (813 – рослинного, 101 – тваринного та 102 –

мінерального походження). Інформація позбавлена елементів магії та забобон супроводжується малюнками. У Візантійській імперії та в арабському світі ця праця була основним джерелом інформації про рослинний світ, а в арабському перекладі вона стала відома і в середньовічній Західній Європі.

Гай Пліній Старший (Gaius Plinius Secundus Maior) (23 – 79 pp.) – римський історик, письменник, державний та військовий діяч. Автор славнозвісної «Природничої історії» - «*Historia naturalis*» у 37-ми книгах - найбільшого енциклопедичного твору часів Античності. Пліній тривалий час служив у війську, а після повернення до Риму розпочав свою літературну та наукову діяльність. Свою головну працю він присвятив імператору Титу Флавію. Пліній Старший загинув під час виверження вулкану Везувій. Окремі назви книг «Природничої історії» мають безпосереднє відношення до медицини, наприклад: Книга XXIII. Ліки з окультурених дерев; Книга XXIV. Ліки з лісових дерев; Книга XXVI. Ліки з інших рослин; Книга XXVII. Інші рослини та ліки з них; Книга XXVIII. Ліки з тварин; Книга XXIX. Ліки з тварин; Книга XXX. Ліки з тварин; Книга XXXI. Ліки з морських рослин; Книга XXXII. Ліки з морських тварин. Окрім цього в Книзі VII. Людина, Пліній зібрав відомості про аномаліях людської природи («парадоксографії») – відомості про народження двійнят та трійнят, про дітей з вродженими відхиленнями, про передачу родових ознак у спадок у «четвертому поколінні». В своєму творі Пліній описав засоби для лікування різноманітних хвороб: подагри, сухоти тощо; описав процес лікування поранень, засоби для лікування укусів собак та інших тварин. Багато порад він взяв з праць Гіппократа та інших видатних лікарів. Окремі хвороби Пліній радив лікувати за допомогою т.зв. підручних засобів – таких, що були доступні буквально кожній людині. Наприклад: «...Варені устриці чудово допомагають при ревматизмі, їх шкарлупа, змішана з медом, заспокоює біль та долає запалення язика... розведена з водою, ця суміш виводить зморшки з обличчя та робить шкіру жінок м'якою та ніжною...», «...до рани на голові слід прикладати павутину з маслом та оцтом... Лікує вода, яку пив бик чи віслук...» тощо. Окремі повідомлення Плінія виглядають майже фантастичними. У таких випадках автор вживав фразу «Нехай вірить той, хто хоче» - «*si libeat credere*», наприклад, він повідомляв, що мешканці окремих країн «не мають очей або рота», «мають собачі голови і тому не спроможні розмовляти», пересуваються «на одній нозі» і т.д. У підсумку автор зауважував: «Природа творить потвор для того, щоб вразити нас та розважити себе».

Соран Ефеський (Soranus) (98 – бл.138 pp.) – давньоримський лікар грецького походження (м.Ефес), закінчив Олександрійську медичну школу, жив у Римі за часи імператорів Траяна та Адріана. Своїм авторитетом вважав Гіппократа, біографію якого він написав. Прославився діяльністю в сферах акушерства, гінекології, педіатрії. Залишив після себе фундаментальну працю «Про жіночі хвороби» - «*Gynekaia*». Докладно описав засоби контрацепції, засоби переривання вагітності, ознак вагітності, засобів догляду за новонародженими (перерізання пуповини, одяг немовлят, сповивання, відлучення від грудей тощо). Праці Сорана були основним джерелом інформації з акушерства, гінекології та педіатрії на Близькому Сході та у Західній Європі аж до XVIII ст. Соран був автором трактатів «Про гострі та хронічні захворювання», «Про пов'язки» тощо. В одній з своїх праць він описав психічні розлади та засоби їх лікування: спокійне спілкування з хворим, гімнастика, спонукання до розумової діяльності, ораторське мистецтво. Категорично засуджував традиційні для тих часів варіанти поведінки з психічнохворими людьми: ізоляція у замкнутому приміщенні, побиття, лікування алкоголем та голосною музикою.

Клавдій Гален Пергамський (Claudius Galenus) (129/131 – бл.200 pp.) – римський лікар, філософ та хірург грецького походження (Пергам). У 16-річному віці розпочав вивчати медицину у місцевому асклепейоні, де спілкувався з видатними грецькими та римськими лікарями. Не дивно, що вже у 150 р. Гален написав свій перший медичний твір «Про медичний досвід». Пізніше Гален навчався у Смірні та Коринфі, а згодом прибув до Олександрії, де активно вивчав будову скелету. Після повернення до Пергаму працював у школі гладіаторів та атлетів, де набув досвід у галузі хірургії. У 159 р. в результаті дослідів на свинях відкрив принцип функціонування нервів, які контролюють голос та м'язів, які контролюють процес дихання. У 162 р. переїхав до Риму, де став придворним лікарем імператорів Марка Аврелія, Коммода, Септимія Севера та його спадкоємця - Каракалі. Авторитет Галена був настільки високим, що у Римі почали карбувати монети з його зображенням. По собі Гален залишив власноруч створений каталог усіх праць

(близько 300, з яких до нашого часу збереглося лише 80) (деякі дослідники називають цей каталог «першою автобіографією лікаря в історії літератури»). Його основні праці: «Про анатомію» - «De anatomicis administrationibus», «Про призначення частин людського тіла» - «De usu partium corporis humani», «Метод лікування» - «De methodo medendi», «Велика наука» - «Ars magna», «Про хворі частини тіла» - «De locis affectis» тощо. Уся його наукова діяльність просякнута усвідомленням божественного початку людини і природи в цілому: «Бог створив усе в людині, до найдрібніших дрібниць». Гален зробив суттєвий внесок в розвиток анатомії і фізіології, практикуючи анатомування трупів людей і здійснюючи досліди на тваринах. На відміну від Аристотеля, описував головний мозок як орган зосередження чуттєвості, психічної діяльності та руху. Описав близько 300 м'язів, а також середній мозок, сім пар черепно-мозкових нервів, блукаючий нерв; здійснюючи дослідження з перерізування спинного мозку свиней наочно продемонстрував функціональну відмінність між передніми (руховими) і задніми (чуттєвими) корінцями спинного мозку. У якості піддослідного матеріалу він використовував головним чином тварин, зокрема, мавп, свиней, собак, левів та слонів. На основі спостережень відсутності крові у лівих відділах серця забитих тварин і загиблих гладіаторів, а також у виявлених ним під час анатомування трупів недоношених немовлят створив першу в історії фізіології теорію кровообігу. Він виявив відмінності плевриту від пневмонії, описав рак та туберкульоз, відзначаючи інфекційну природу останнього. Гален дотримувався і розвинув вчення Гіппократа про «чотири рідини», які циркулюють в організмі. Цим чотирьом рідинам, на думку Галена, відповідають чотири типи темпераменту: крові — сангвінік, флегмі — флегматик, чорній жовчі — меланхолік, жовтій жовчі — холерик. Крім того Гален поставив у відповідність кожній із фізіологічних рідин природні стихії: землю, повітря, вогонь і воду. Гален також поклав початок фармакології. Досі «галеновими препаратами» називають настоянки та мазі, приготовані певними способами. Він систематизував уявлення античної медицини у вигляді єдиного вчення, що залишалося теоретичною основою медицини фактично до завершення Середньовіччя.

Антилл (Antyllus) (III ст.) – римський лікар та хірург грецького походження. Не належав до жодної з тодішніх медичних шкіл. У хірургії займався удосконаленням вже відомих та запровадженням нових методів. Залишив після себе детальний опис пластичних операцій з відновлення повік, носа та вух. Вперше в історії практикував операції з видалення аневризми та катаракти. Запровадив дезінфекцію рук хірурга та його помічників, приміщень для операцій та хірургічних інструментів. Використовував наркоз – напій з кореня мандрагори. Практикував кровопускання за допомогою насічок, банок та п'явок.

Давньоримська військова медицина

Найсудовіше випробовування для медицини – театр бойових дій. Враховуючи те, що Рим вів майже безперервні війни наступального та оборонного характерів, виникла потреба у створенні штату професійних військових медиків. В часи ранньої Республіки турбота про хворих та поранених свояків зводилася до їх транспортування у найближчий до театру бойових дій населений пункт, у якому перебували лікарі та спеціально обладнані приміщення-лазарети – «валетудинарії» («valetudinarium»), персонал яких складався з лікарів, економів, інструментаріїв та допоміжного персоналу з рабів. В часи пізньої Республіки та імперії ситуація змінилася, відтепер лікарі були приписані до усіх підрозділів римського війська (до легіону, до когорти, до али, до військового корабля). Наприклад, кожний легіон обслуговували 4 лікаря-хірурга, а на кожному кораблі був 1 лікар, який окрім усього, мав слідкувати й за психологічною сумісністю моряків, які опинялися в умовах обмеженого простору. Цікаво, що лікар на кораблі отримував у два рази більше грошей за свою роботу, ніж лікар на суходолі. Існував окремий підрозділ лікарів, який обслуговував преторіанців – особистих охоронців імператорів та членів їх родин. Окрім цього, кожний воїн мав мати при собі перев'язочний матеріал для себе та для своїх товаришів. Про те, що вояки практикували надання першої медичної допомоги свідчать рельєфи, розташовані на колоні Траяна у Римі (датується 113 р. н.е.). При Октавіані Августі існувала військово-польова служба, до складу якої входили й ветеринарні війська, що доглядали коней. У військових частинах існували санітарні команди з 8 – 10 міцних чоловіків, яких називали «deputati». Верхи на конях вони підбирали поранених вояків, мали із собою флягу з водою та перев'язувальний матеріал. За порятунок кожного воїна їм платили золотом.

Існували високі санітарні вимоги щодо облаштування військового табору. Флавій Вегенцій Ренат рекомендував встановлювати намети на сухому та підвищеному місці, мати запас теплого одягу та забезпечення чистою водою, а лазарет розташовувати подалі від майстерень, де ремонтували зброю. Якщо ж будували більш-менш постійний військовий табір, то приміщення для хворих і поранених слід було розміщувати у найбільш віддаленій його частині. Загальна місткість приміщення табірної лазарету - 200 ліжок. Обов'язковим елементом лазарету мав бути вівтар Ескулапа. Медичний персонал такого закладу називали «*immunes*», тобто вони мали імунітет від будівельних робіт, до яких залучалися вояки. Табірних лікарів називали «*medicus ordinarius*». Їм допомагали санітари-капсарії (від назви польової аптечки – «*capsa*») та раби. Очолював табірний лазарет головний лікар – «*medicus castrorum*», який перебував у підпорядкуванні префекта табору.

Табірні лікарі повинні були знатися на знеболювальних засобах, хірургії та дотриманні санітарних норм. На місцях колишніх військових таборів археологи знайшли велику кількість хірургічних інструментів: зонди для обстеження поранень, скальпелі, катетери, затиски, пристрій «*тюфлагкістрон*», за допомогою якого витягали наконечники стріл, пінцети, пила для ампутації, голки тощо. Лікарі мили руки та стерилізували медичні інструменти гарячим червоним вином або у спеціальних печах. Однак, не зважаючи на майстерність табірних лікарів та потужну організацію військової медицини, шанс вижити був не у всіх. Амміан Марцеллін у XIX книзі «Римської історії» описав наслідки битви римлян з військами перського царя Шапура біля міста Аміда: «...Наконець ночь прекратила убийства, и пресыщение ужасами боя дало обеим сторонам более продолжительный отдых. Но и когда нам дана была возможность отдохнуть, непрерывный труд и бессонница истощили остаток наших сил, а кроме того, нас терзали своим видом кровь и бледные лица умиравших товарищей. Теснота не позволяла даже отдать им последний долг погребения; в стены сравнительно небольшого города были втиснуты семь легионов, толпа горожан и пришельцев и некоторое число других ещё солдат, всего около 20 тысяч человек. Каждый по возможности лечил свои раны сам или при помощи лекарей; некоторые, получившие тяжкие увечья, боролись со смертью и испускали дух от потери крови, другие, пронзённые насквозь, лежали ничком на земле, и когда они испускали дух, их отбрасывали в сторону; некоторые были так страшно изранены, что сведущие во врачебном искусстве не позволяли касаться их, чтобы не усиливать ещё более их страдания без всякой пользы; у иных извлекались из тела стрелы, и при этой рискованной процедуре они терпели страдания более тяжкие, чем сама смерть».

Окремі галузі медичних знань

Кровопускання. Першим, хто розпочав використання процедури кровопускання був давньоримський лікар Гален. У нього була власна теорія, заснована на рівновазі сил в організмі. На його думка для того, щоб рівновага відбулася періодично потрібно випускати т.зв. «зайву» кров. Кровопускання здійснювали як за допомогою природних засобів (наприклад, через укуси п'явок), так і за допомогою механічних засобів (скальпелів, ножів). П'явка прокушувала шкіру і починала смоктати кров, вводячи до організму людини розріджуючий компонент, який розширяє судини та заважає крові згорнутися. Після того як п'явка наситилася, вона сама відпадала. Проблема у тому, що після завершення процедури кров могла просочуватися ще 10 годин і місце укусу довго не загоювалося.

Ароматерапія та фітотерапія. Давньогрецький лікар Анакреон радив постійно натирати ароматичними засобами груди та область серця, на які «приємні запахи впливають дуже заспокійливо». Крім цього, він згадував й лікувальні властивості троянди, яка «...виліковує усіх хворих та зберігає мертві тіла від тління». Відомий давньогрецький ботанік Теофраст (Теофраст) рекомендував використовувати ароматні парфуми та олії для різних органів тіла: «...солодким бальзамом окропить голову і це найкращий засіб проти будь-якої хвороби». Гіппократ радив буквально щоденно не хехтувати ароматерапією та фітотерапією: «Шлях до здоров'я та довголіття лежить через щоденне миття тіла у воді з використанням ароматичних олій та пахоців». Коли в Афінах розпочалася чергова епідемія чуми лікар закликав населення палити на вулицях та у помешканнях ароматичні рослини. Вважалося, що аромат м'яти підносить настрій, спонукає до бесіди та «очищає» думки. Римський історик Пліній Старший постійно носив на голові вінок з м'яти, а під час бенкетів було прийнято натирати м'ятним листям столи та обприскувати

приміщення водою з соком цієї рослини. Лікар Діоскорид, який служив у війську Нерона, написав трактат «Лікарські засоби», де детально описав лікарські рослини. Він був першим, хто визначив лікувальні властивості відвару з верби (цей відвар й по-сьогодні є основою для виготовлення аспірину). В іншому трактаті – «Про питання лікування» було описано 500 лікарських рослин (кипарис, майоран, ялівець, міра та ін.). Спектр лікування: від геморою та нежиті. Римляни вважали, що найкращі лікарські рослини ростуть на о.Крит і тому організовували туди поїздки лікарів. Окрім того, цілющі рослини вирощували в спеціальних садах та парниках. У I ст. н.е. у Римі існував невеликий ботанічний сад, власник якого – Антоній Кастор – знався на лікувальних травах. Пліній повідомляв, що застав Антонія вже 100-річним старцем і той був сповна розуму, чітко висловлювався та був насичений енергією.

Лікування імпотенції та засоби посилення ерекції. В добу Античності існувало чимало засобів для подолання імпотенції та для стимуляції чоловічих бажань, більшість з яких мали природне походження. Наприклад, рекомендувалося вживати різноманітні суміші з товченого перцю, насіння кропиви та старого вина або ж вживати в їжу певні продукти, такі як цибулю, дику капусту, яйця, мед та плоди піпінії, морепродукти. Давньогрецький драматург Дифіл (IV - III ст. до н.е.) вказував на наступне: «Цибуля важко перетравлюється, натомість вона зміцнює шлунок; вона послаблює зір, натомість посилює статевий потяг». Комедіограф Аристофан у 414 р. до н.е. поставив на сцені комедію «Амфіарій», персонажем якої був чоловік похилого віку. Для того, щоб втримати біля себе молоду дружину він мусив постійно вживати в їжу сочевицю, яка мала стимулюючу властивість. Особистий лікар імператорів Східної Римської імперії Аркадія та Феодосія II Феодор Присціан (IV – V ст. н.е.) написав медичний трактат у якому наполегливо радив для відновлення чоловічої сили: «... оточити пацієнта гарненькими дівчатками та хлопчиками, а також давати читати йому книги, в яких викладено любовні історії».

Знеболювальні та отруйні засоби. З давніх часів представники різних цивілізацій використовували знеболювальні речовини з метою полегшити стан хворої людини. Найбільш поширеним був наркотичний засіб - опіум – білий сік макових головок. На його основі готували снодійні, заспокійливі та знеболюючі відвари. Вважають, що традиція використовувати опіум зародилася в Єгипті та Шумері, а через Персію потрапила до Греції й Риму. Грецька міфологія пов'язує появу маку з сліз Афродіти (у римлян – Венери), яка оплакувала смерть Адоніса. Римський поет Овідій писав, що вхід до помешкання бога сновидінь Морфея «засаджений маковими квітами та багатьма травами, які спонукають до сну». Пліній Старший писав про те, що опій може викликати не лише сон, але й смерть. Про вживанні скіфами наркотичних засобів на основі коноплі повідомляв Геродот. Під впливом опіуму людина могла здійснити страшні вчинки. Тут доречно буде згадати ім'я давньогрецької богині Манії – страшною богині підземного світу, персоніфікації безумства. Саме до неї зверталися інші боги, які хотіли нашкодити смертним людям. Наприклад Манія допомогла Гері надіслати на Геракла страшний душевний розлад, під впливом якого він вбив трьох своїх дітей та дітей свого брата. У якості дуже екзотичного засобу порятунку від болю римський історик Плутарх називає використання рідкого різновиду електричного ската під назвою «torpedo». Повідомлялося, що людей, які відчували різкі болі в суглобах та ногах, відводили на берег моря, де вони вставляли ногами на спину ската. Відомо, що таким екзотичним способом лікували імператора Нерона від ревматизму, та імператора Коммода від мігрені. Інколи пацієнта наполовину занурювали у діжку, в якій плавав скат і вони отримували електричний розряд. У стародавній Греції слово «фармакос» перекладалося і як «ліки», і як «отрута». Злочинців за вироком суду могли засудити на смерть шляхом вживання отруйної рідини, яку отримували з рослин (аконіта чи цикути). Згідно з міфологією Кербер під час битви з Гераклом відкривав пащу та випускав слину, з якої і виріс отруйний аконіт. Окремі ліки містили у собі отруйні компоненти, у т.ч. й отруту змії. Вивченням зміїної отрути займався Аристотель, А цариця Клеопатра VII вивчала дію зміїної отрути, випробовуючи її на рабах. Грецький лікар Нікандр Колофонійський (II ст. до н.е.) описав дію зміїної отрути та визначив склад протиотруйних засобів. Існували цілі сади для вирощування рослин, з яких потім виготовляли отруту. Римський історик-біограф Плутарх повідомляв про те, що пергамський цар Аттал (II ст. до н.е.) вирощував у своєму саду вовчі ягоди та інші рослини і займався вивченням дії їх соків. Дуже добре на отруті знався цар Понту Мітридат Євпатор (II – I ст. до н.е.). Цей правитель настільки

побоювався отруєння, що поступово привчав свій організм, вживаючи невеликі дози отрути. Звикання до отрути в сучасній токсикології називають «мітридатизмом» (на згаданого честь царя).

Лікування зубів. В «Гіппократовому збірнику» наведено опис захворювань зубів. Для лікування практикували кровопускання, проносні засоби та сувору дієту. Окрім цього рот постійно полоскали відваром з опіуму та трав. Для збереження зубів їх перев'язували тоненьким золотим дротом.

Масаж. Батьківщиною лікувального масажу скоріше за все був стародавній Єгипет, звідки він потрапив до Греції та Риму. Античні лікарі вважали, що масаж (або апотерапію) слід поєднувати з гімнастикою. В поемах Гомера розповідалося про те, як німфа Кіркея (Цирцея) постійно намощувала олією та розтирала тіло Одиссея. В часи Гіппократа масаж практикували з гігієнічною та лікувальною метою: «розтирання тіла призводить до розслаблення м'язів...». На думку великого лікаря будь-який професійний медик повинен знатися на масажі. Перші школи масажу у Римі з'явилися завдяки грецьким лікарям. Римляни вважали за доцільне поєднувати масаж з гідротерапією і тому у кожній римській лазні («термах») існували масажні кімнати – «трепідаріуми». Тут раби з початку розминали тіло клієнта, намощували його ароматичними засобами. Потім починалася процедура масажу. Відомий лікар Гален розрізняв аж 9-ть видів масажу.

Аборти. Переривання вагітності було доволі розповсюдженим явищем. В добу ранньої Античності відношення до абортів було лояльним і за це не передбачалося жодних покарань. Тодішні філософи та письменники вбачали в абортах дуже «корисну річ», як логічну та розумну альтернативу перенаселенню, голоду та соціальним негараздам. Наприклад, Аристотель у трактаті «Політика» казав наступне: «... в місцевостях, де занадто багато дітей, слід встановити обмеження на відтворення нащадків, але якщо у шлюбі зароджуються діти наперекір очікуванням, то плоду слід позбутися перш ніж він почне себе відчувати, а значить жити». Емпедокл, Діоген, Герофіл були переконані, що справжнього життя в утробі матері дитина немає, оскільки воно починається з моменту народження, з першим подихом. Однак, Гіппократ був категоричним противником абортів, про що є відомості в його «Клятві». Аборти робили як професіонали (окремі лікарі), так і непрофесіонали (домашні рабині, шарлатани).

Методи були різні: від вживання трав'яних настоянок чи фізичних вправ, які провокували викидень до хірургічного втручання за допомогою спеціальних інструментів. Така послуга була платною і доволі дорогою. До професіоналів зверталися заможні жінки, які прагнули позбутися ненародженої дитини для збереження фігури та привабливості або для того, щоб приховати наслідок позашлюбного зв'язку. В літературі та медичних трактатах є інформація про те, які наслідки могли очікувати жінку, яка робила аборт. Траплялися побічні ефекти (кровотечі, інфекції тощо) і багато жінок після процедури вмирало.

Справжнє засудження абортів почалося з часів пізньої Республіки та Римської імперії. Цицерон вимагав карати жінок за аборти: «Жінку слід покарати за аборт, оскільки таким чином вона краде у республіки громадянина...». Овідій вбачав в абортах «присікання роду людського». У 200 р. н.е. був виданий рескрипт, який карав жінку засланням за аборт, який вона робила без дозволу чоловіка, оскільки «вона відмовила йому у праві на народження законних спадкоємців». Ще страшніше покарання очікувало на тих, хто робив аборти – їх відсилали на примусові роботи на рудники.

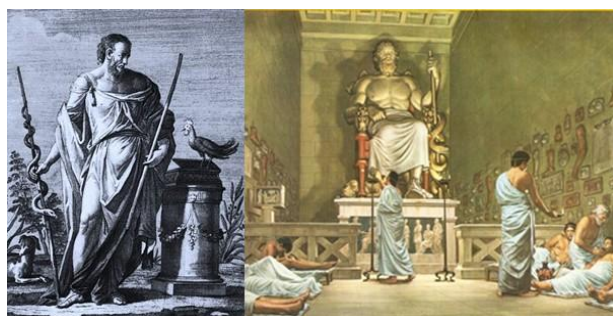
Ілюстрації:

Асклепій (Ескулап)

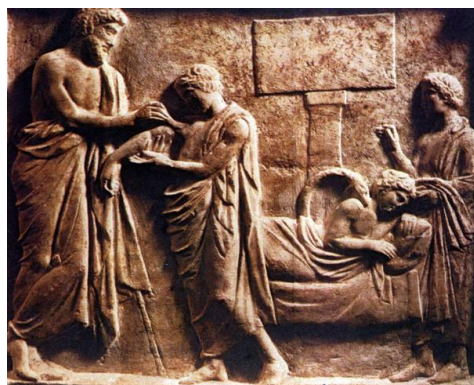
Гігія

Асклепейон в Епідаврї

Руїни асклепейону на о.Кос

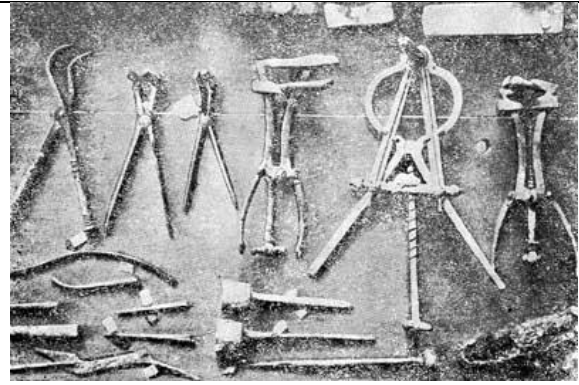
Процедура догляду за хворим

Сучасна емблема медицини та медичних закладів

Античні медичні інструменти

Античні медичні інструменти

Ахілл перев'язує рани Патроклу

Античні медичні інструменти

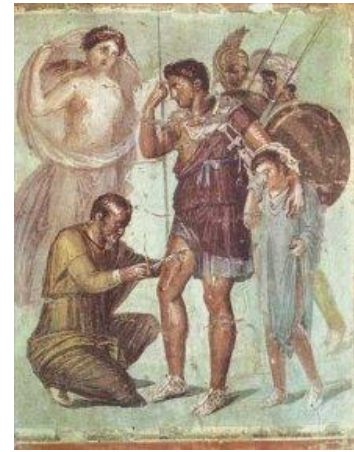
Лікування зубів

Лікування зубів

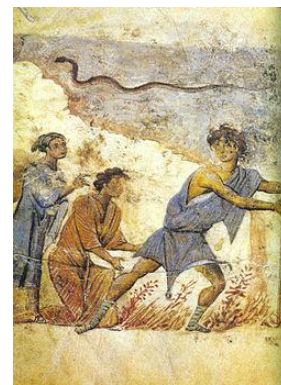
Використання ароматичних засобів

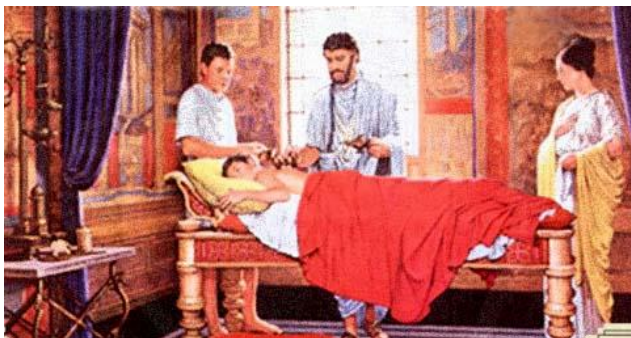
Хірургічна операція

Лікування скатом

Порятунок від укусу змії

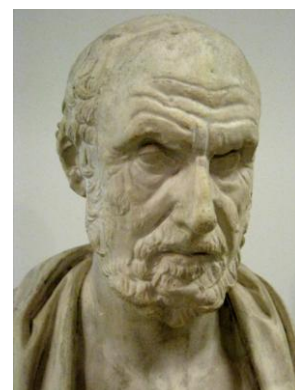
Догляд за хворим

Герофіл

Алкмеон

Гіппократ

Санітари-капсарії надають допомогу пораненим
(барельєф на колонії Траяна у Римі)

Реконструкція римського військового госпіталю з
внутрішнім двором

Антоній Муза

Авл Корнелій Цельс

КЛАУДИЙ ГАЛЕН

Гален

Пліній Старший

Перелік рекомендованої літератури для поглибленого вивчення тем:

1. Балух В.О., Коцур В.П. Історія Стародавнього Риму: курс лекцій. - Чернівці: Книги XXI, 2005. – 680 с.
2. Балух В.О., Коцур В.П. Культура Античності: підручник. – Чернівці: Наші книги, 2015. – 632 с.
3. Балух В.О., Макар Ю.І. Історія Стародавньої Греції: курс лекцій. - Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 420 с.
4. Бичко А. Теорія та історія світової і вітчизняної культури: Курс лекцій. - Київ, 1992.
5. Історія європейської ментальності / За ред. Петера Дінцельбахера / Переклав з нім. Володимир Кам'янець. - Львів: Літопис, 2004.-720 с.
6. Ціцерон. Про старість / Перекл. Г. Сковороди // Сковорода Г. Твори: В 2-х т. -К., 1973. -Т.2.
7. Carcorino J. La vie quotidienne a Rome a l'apogee de l'Empire. 3.ed. – Paris, 1980.
8. Dupont F. Daily life in ancient Rome. – Oxford, 1992.
9. Dupont F. La vie quotidienne du citoyen romain sous la Republique: 509-27 av. J.-C. – Paris, 1989.
10. Fredouille J.-C. Dictionnaire de la civilisation romaine. – Paris, 1994.
11. Liversidge J. Everyday life in the Roman Empire. – London, 1976.
12. Maffesoli M. The sociology of everyday life (epistemological elements) // Current Sociology. – Vol. 37(1): 1–16. – London: Sage, 1987. – 160 p.
13. Paoli U. Vita romana, la vie quotidienne dans la Rome antique. – Paris,1955.
14. Rachet G. Dictionnaire de la civilisation grecque. Nouv. ed. Paris, – 1993.
15. Robinson C.E. Everyday life in ancient Greece. Oxford, – 1933.
16. Zimmern A. The home life of the ancient Greeks. – N.Y., 1966.